

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՇԵՐԻ ՀԻՇՆԱՏԱԿԻ ՕՐՎԱ
ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ, ՄԵՐՕՐՅԱ ՎԻՃԱԿԸ
(ՄԱՍ 1)**

Հարություն Մարության

Ապրիլի 24-ը սուկ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր չէ: Այդ օրը հայ ժողովրդի ինքնության այն կարևորագույն ու եզակի տարրերից է, որն անտեսանելի թելերով միավորում է բոլոր հայերին: Հիշատակի օրվա ձևավորումն անցել է քաղաքական բազմաթիվ զարգացումների միջով, և անգամ հարյուր տարի անց օրվա խորհուրդի նրբությունները շարունակվում են քննարկվել հանրության լայն շերտերի մեջ և մասնագիտական շրջանակներում: Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա նշումը մեկօրյա իրադարձության մեջ ցեղասպանության հիշողության՝ հասարակության մեջ տվյալ պահին առկա վիճակի մարմնավորումն է, այսինքն՝ այդ օրվա վիճակով առկա իրողությունների ու պատկերացումների, տարվող քաղաքականության ու քարոզչության հանրագումարը: Մինևույն ժամանակ ցեղասպանության զոհերի հիշատակի նշումը չի սահմանափակվել ու չի պայմանավորվել միայն մեկ օրվա նշելու կամ չնշելու փաստով: Մեծ եղեռնի հիշողությունը տարաբնույթ ձևերով գոյատևել է վերապրողների ու նրանց ժառանգների, պարզապես այդ մասին իմացողների հոգիներում, դրսևորվել խոսք ու գրույցում, վարվելակերպում, պահվածքում, գործողություններում նրանց կյանքի ողջ ընթացքում: Այսինքն՝ հիշատակի օրվա խորհրդին անդրադառնալը նշանակում է ցեղասպանության հիշողության դրսևորումների ողջ սպեկտրի (հաշվի առնելով թեմայի և հոդվածի ծավալները՝ միայն որոշակի շեշտադրումներով) վերլուծության իրականացում: Քանի որ հարցը խիստ տարողունակ է, հոդվածում անդրադարձ է արվում խնդրո առարկա հարցերի միայն մեկ մասին, որոնք, սակայն, մեր համոզմամբ բնութագրական են խնդիրը լուսաբանելու համար:

Բանայի բառեր. Հայոց ցեղասպանություն, ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր, սուգ, սգահանդես:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի առաջին նշումները

Հայագիտության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, որ Մեծ եղեռնի զոհերին նվիրված ապրիլի 24-ի առաջին նշումը տեղի է ունեցել Կ.Պոլսում 1919 թ.: Դա իրոք այդպես է: Սակայն զոհերին նվիրված առաջին ոգեկոչումները՝ սգահանդեսների տեսքով, հայ իրականության մեջ տեղ են գտել ավելի վաղ: Այսպես՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 28-ին Դամասկոսի առաջնորդանիստ վանքում արաբական իշխանության ներկայացուցիչների (կուսակալ և ոստիկանապետ) գիտությամբ և կուսակալի ներկայությամբ, հունաց պատրիարքի, անգլիացի և ֆրանսիացի սպաների, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի մասնակցությամբ, տեղի են ունենում ազգային սգահանդես «վասն հոգւոց նահատակաց» և հոգեհանգստի կարգ: Դրանից հետո 4-5 հազ. հայությունը հանդիսավոր թափորով գնում է գերեզմանատուն, որտեղ հնչում են վեց-յոթ ելույթներ¹:

1919 թ. հունվարի 20-ին ազգային իշխանությունները «ի յիշատակ Ազգ. Նահա-

1 Տե՛ս Չիլինկիրեան Եղիշէ եպ., *Յուշեր և նօթեր Ս. Երուսաղէմէն, Պոլսէն և Դամասկոսէն (1916-1920)*, Աղեքսանդրիա, 1923, էջ 48-49:

տակեալներու և Արի Մարտիրոսացեալներու հոգւոյն ի հանգիստ»² կազմակերպում են «ընդհանուր նահատակաց» սգահանդես Հալեպում՝ քաղաքում և շրջակայքում հավաքված տասնյակ հազարավոր տարագիրների մասնակցությամբ: Նախ՝ «ծովածառայ թափօր մը խիստ կարգապահութեամբ» Քառասուն Մանկանց եկեղեցուց ճանապարհ է ընկնում դեպի հայկական գերեզմանատուն: Բնութագրական էր թափօրի կառուցվածքը. այն առաջնորդում էին Հայկական լեգեոնի ավելի քան երեք տասնյակ մարտիկներ՝ հայկական և արաբական դրոշներով, «հայ եռագոյն դրոշակը կը կրէր Արեւելեան Լեգեոնի յիսնապետ Պ. Եղուարդ Կիլլայէնկեան»: Տիգրանակերտցիների նորակազմ նվազախումբը կատարում էր Շոպենի մահերգը, գավառների ներկայացուցիչները մասնակցում էին առանձին խմբերով. ծաղկեպսակներ կային կարինցիների, եղեսացիների, տիգրանակերտցիների, խարբերոցիների կողմից, ինչպես նաև «ընդհ. Հայութեան կողմէ»: Ծաղկեպսակներով իրենց ներկայությունն էին հավաստում հայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքները, հնչակյանները, ռամկավարները, դաշնակցականները, գաղթականների հանձնաժողովը, տիկնանց միությունը, Հալեպի հասարակությունը: Թափօրին մասնակցում էին սպիտակագգեստ օրիորդների և սևագգեստ այրիների խմբեր. վերջիններս տանում էին «սև շղարշով դրօշ մը ... որուն վրայ գրուած էր «Արցունք չունինք... Ձեր յիշատակին, Մատաղ մեր հոգին»: Թափօրում ներկա էին նաև «զանազան զուարթ զոյներով հագնուած կիներու և աղջիկներու դասը, որ ցեղին կենսունակութիւնը ցոյց կուտար»: Թափօրին «ամբողջ երկայնքին, երկու կողմը կերթային որբերն ու այրիները, Ազգին այսօրուան և ապագայ ցաւերն ու յոյսերը միանգամայն...», «Ճամբան երգեցիկ խումբի կողմէ երգուեցան «թէ հայրենեաց պսակադիր», «... Լոնց ամպերը», «Ազատութեան սիրոյն համար» երգերը»: Թափօրը եզրափակում էր Ֆոնուզի վանահայր, Չեյթունի 1895 թ. ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Բարդուղիմեոս վարդապետը³, ով առաջինն է խոսք ասում գերեզմանատանը և «սգակիրներու աչքերէն արին արցունք կը հոսէր: Լացինք բոլորս...»: Այստեղ հնչում են նահատակների հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված շուրջ մեկ տասնյակ ելույթներ, արտասանություններ: Սգահանդեսի ավարտին Բարդուղիմեոս վարդապետը «կարծես երիտասարդացած, կորովի ձայնով մը օրհնեց իր գլխուն վրայ ծածանող և հայ յիսնապետի մը վեր բռնած Հայկական դրօշը և աչքերուն քսեց զայն, որուն հետևեցան շատեր: Հայկական դրօշակը ամէնուն զմայլանքին և պաշտումին առարկայ դարձաւ»:

Տերեկը սգահանդեսը շարունակվում է եկեղեցու սրահում՝ բարձրաստիճան զինվորականների, զանազան պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների, հյուպատոսների, օտարազգի կղերական պետերի, լրագրողների մասնակցությամբ և այլն, Բարդուղիմեոս վարդապետի ղեկավարությամբ: Հնչում են ցավակցա-

2 «Հայ Ձայն. Ազգային, քաղաքական, գրական օրաթերթ» (Հալեպ), 1919, 13 յունվար:

3 Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Կոստանդյան Է. Ա., «Հայ հոգևորականության դիրքորոշումը Չեյթունի 1895 թ. ապստամբության նկատմամբ», ԼՀԳ, 1997, թիվ 1, էջ 68-70:

կան խոսքեր, հարգվում է նահատակների հիշատակը: Ինչպես վկայում է ականատեսը. «հիրերը և ներկայ ազգայիններ մեկնեցան խիստ գոհ տպառորութեան տակ: Մոյն սգահանդէսը, օտարներուն գնահատումը ոգի և կարեկցութիւն ներշնչեց, իսկ ազգայիններուն ինքնամփոփումի անհրաժեշտութիւնը զգացուց զօրեղապես»⁴: Մեկ այլ ժամանակակցի գնահատմամբ. «Յունվար 20ին Հալէպի հայութիւնը սպրեցալ յաւետ յիշատակելի պատմական օր մը: Կարծես ամբողջ հայութեան սիրտն էր որ կը բարախէր սուգի և յուսադրանքի խառն զգացումներով: Չորս տարիէ ի վեր լուռ մխացող հոգիներ, աղիտահար հայորդիք անասելի կտտանքներէ խշխշացող սրտեր ահա վերջապէս գէթ մի օր ըմպեցին մխիթարութեան և սփոփանքի կաթումները: Հալէպ քաղաքը իր դարատր կէանքին մէջ չէր պարզած մի այնքան վեհաշուք տեսարան, որ իր հրաշալի հանդիսութեամբ ամէնուն սրտին խորքը յուզէր ազնուագոյն և վեհիմաստ զգացումներ...»⁵:

1919 թ. մայիսի 25-ին սգահանդես է տեղի ունենում Միջին Արևելքի մեկ այլ հայաշատ քաղաքում՝ Բաղդադում՝ Թարգմանչաց վարժարանի սրահում: Այն նվիրվում է ոչ միայն Եղեռնի նահատակների, այլ նաև պատերազմի տարիներին ռազմաճակատներում զոհված զինվորների հիշատակին: Հանդեսը նախագահում են հայ կղերականներ, բեմից ներկաներին է դիմում հայ որբ տղա, որը «յիշեցուց ժողովրդին՝ երբէք չմոռնալ թրքական կատարածները»: Բանախոսություններից զատ կատարվում են սգերգեր. շատերը հուզվում են⁶:

Երվանդ Օտյանը և Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրվա առաջին նշումը Կոստանդնուպոլսում

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից և մասնավորապես Մուդրոսի զինադադարից (1918 թ. հոկտեմբերի 30) հետո զանգվածային ջարդերը վերապրած պոլսահայ մտավորականության բազմաթիվ ներկա-

4 Մանրամասն տե՛ս *Հայ կեսնք. Համազգային սգահանդես*, «Տարագիր. օրաթերթ քաղաքական, գրական ընկերային» (Հալէպ), 1919, 22 յունվար, թիւ 24: Դիտող, *Համազգային սգահանդէսը. 1919 յունվար 20*, «Հայ Ձայն. Ազգային, քաղաքական, գրական օրաթերթ», 1919, 22 յունվար, թիւ 62: Նաճարեան Միհրան, *Յուշագիրք 1918-1948. երեսնամեայ ազգային իրադարձութիւններ Սուրիոյ և Լիբանանի հայ կեսնքէն առնուած*, Պէրյոթ, 1949, էջ 16-19: Այլ հուշագրության համաձայն՝ շարադրված նկարագրվող իրադարձություններից տասնամյակներ անց սգատողը Հալէպում կայացել է 1918 թ. դեկտեմբերի 11-ին: Տե՛ս Ճեպեճեան Ռ-ոպերտ, *Ինքնակենսագրութիւն, յուշեր և գործունէութիւններ*, Հալէպ, 1999, էջ 86-87:

5 Մանրամասն տե՛ս Արամեան Հայկազուն, *Սգահանդէսին պատմական օրը*, «Հայ ձայն», 1919, 25 յունվար, թիւ 63:

6 Մանրամասն տե՛ս Ֆարշեան Սարգիս, *Նամակ Պաղտարէն. Սգահանդէս ի յիշարակ ընդհանուր հայ տարագրեալ նահապրակներուն և յարգանքի ծանօթ կոնիւներու ճակարկը ինկող քաջարի մարտիկներուն*, «Երիտասարդ Հայաստան. Կիսաշաբաթաթերթ Սօցիալ Դեմօկրատ Հնչակեան կուսակցութեան» (Զիքակո), 1919, 30 հուլիսի, թիւ 24: Վերոբերյալ հրատարակումները մեզ տրամադրելու համար հայտնում են իմ շտրիակալությունը Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի աշխատակիցներ, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի բազմահմուտ գիտակներ Միհրան Մինասյանին և Նարինե Մարգարյանին:

յացուցիչներ աստիճանաբար վերադառնում են իրենց բնակության նախկին վայրը՝ մայրաքաղաք: Իրենց գործունեությունը վերսկսում են հայկական պարբերականները, զանազան միություններ ու կազմակերպություններ: Վերադարձողների մեջ էր նաև 1915 թ. ապրիլի 24-ին արքայազն, Դեր-Չորում և այլուր բազմաթիվ դաժան տեսարանների ականատես, ականավոր երգիծարան Երվանդ Օտյանը (1869-1926)⁷: 1919 թ. փետրվարից սկսած՝ նա Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթում⁸ սկսում է հրատարակել իր «Անիծյալ տարիներ» վեպ-հուշագրությունը⁹: 1918 թ. դեկտեմբերին՝ դամասկոսյան սգահանդեսից հետո, նա հրատարակում է «Ազգային նոր տոնը» վերտառությամբ մի հոդված¹⁰, որը դարձավ հիշատակի օրվա անհրաժեշտությունը մատնացույց անող առաջին հրապարակումը: Օտյանն այստեղ բարձրացնում է մի շարք հարցադրումներ ու առաջարկում լուծումներ, որոնք փաստորեն դրվեցին հիշատակի օրվա խորհրդի հիմքում և դարձան ուղենշային հետագա տասնամյակների համար ու այս կամ այն տարրի որոշակի շեշտադրումներով գոյատևում են մինչև մեր օրերը: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար է հոդվածից ընդարձակ մեջբերումներ անել:

Օտյանն իր խոսքը կառուցում է Վարդանանց պատերազմի հետ համեմատության ճանապարհով՝ նկատելով, որ 1500 տարի շարունակ հայերը որպես «ազգային-կրօնական մեծ յիշարակ» [ընդգծումն իմն է.-Շ.Մ.] տոնում են Վարդանանց նահատակությունը, որը «մեզի համար երկու վեհ իտեպներ կը ներկայացնէ. ազգային անկախութեան իտեպը եւ խղճի ազատութեան իտեպը: Վարդանանք երկու բանին համար ինկան Աւարայրի դաշտին մէջ, քրիստոնէութիւնը եւ ազատութիւնը պահպանելու համար: Արդարն մինչև հիմա ազգային մեծագոյն տօնը պէտք էր համարել զայն: Բայց հիմա՞, երբ մէկ ու կէս միլիոն Հայեր յանուն այդ քրիստոնէութեան և յանուն այդ ազգային ազատութեան մեռան ո՛չ թէ Աւարայրի մը դաշտին վրայ կամ Տղմուտի մը եզերքը, այլ բովանդակ Հայաստանի, Սուրիոյ ու Միջագետքի դաշտերը, անապատները, լեռներն ու ձորերը իրենց դիակներով ծածկեցին, երբ բոլոր գետերը՝ Եփրատն ու Տիգրիսն սկսեալ մինչև Ալիս ու Քոպար իրենց դիակներով լեցուցին, մի՞թէ այլեւս չնսեմանար Վարդանանցը»: Եվ որպես լուծում Օտյանն առաջարկում է Վարդանանց տոնի փոխարեն հաստատել «ազգային-կրօնական մեծ տօնը ի

7 *Երուանդ Օտյանն մեր մէջ*, «Ժողովուրդ. քաղաքական և հասարակական օրաթերթ», 1918, 8/21 նոյեմբերի, թիւ 19:

8 «Ժամանակ»-ի «սինակներուն մէջ կը տողանցէին այն բոլոր հսկաները, որոնք կը կերտէին հայ ժողովուրդի հաւաքական միտքը եւ կ'իրականացնէին անոր լուսատրութիւնը: ... 1915-ին նահատակուած, տարագրուած մտաւորականներուն պատկառելի տոկոսը կ'աշխատակցէր «Ժամանակ»-ին»: Մանրամասն տե՛ս <http://www.jamanak.com/մեր-մասին>:

9 Հուշագրությունը հետագայում լույս է տեսել առանձին գրքով: Տե՛ս Օտեան Երուանդ, *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919 (անձնական յիշարակներ)*, աշխատասիրութեամբ Գրիգոր Յակոբեանի, խմբ. Գորգէն Գասպարեան, Երևան, 2004:

10 «Ժողովուրդ» (Կ.Պոլիս), 1918, 23 նոյեմբերի/6 դեկտեմբերի, թիւ 34: Հոդվածը հայաստանյան լայն հանրությանը ներկայացվեց շնորհիվ Հայաստանի ազգային գրադարանի մատենագետ Մուսաննա Գալստյանի հրապարակման: Տե՛ս Գալստյան Մուսաննա, *Երվանդ Օտյանը և ազգային տոնը*, «Ազգ օրաթերթ-Մշակույթ», 2010, 24 ապրիլի, թիւ 5: Օտյանի հոդվածը, Ս. Գալստյանի գնահատմամբ, «դարձավ 1915 թ. ապրիլի 24-ը ազդարարող օր»:

յիշատակ մեր նոր ու գերագոյն մարտիրոսութեան», այդ որոշումը պետք է ընդունի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, և այս «Մեծ Տօնը» պետք է հանդիսավոր արարողությամբ «հոչակի աշխարհի ամէն կողմերը գտնող հայերուն», այսինքն՝ լինի համահայկական, անկախ հայ մարդկանց գտնվելու վայրից: Օտյանը մանրամասնում է հիշատակի օրվա նշման ձևը. «Ու այսպէս ամէն տարի բոլոր եկեղեցիները, բոլոր դպրոցները, բոլոր ազգային հաստատութիւնները հայկական մեծ նահատակութեան յիշատակը կատարեն, անձօքի անաթեմաներ կարդալով Վիլիէլմներու, Ֆրանց Եոզեֆներու, Էնվէրներու, Թալէաթներու և Ճեմալներու ու բոլոր այն մարդակերպ հրէշներու գլխին, որոնք Մեծ Եղեռնը գործեցին ու իրենց ձեռքերը Հայուն անմեղ արիւնովը ներկեցին: Թո՛ղ այդ օրը բոլոր քարոզիչները, բոլոր ճառագետները, բոլոր ուսուցիչները և բոլոր թերթերը վերյիշատակեն ահռելի ոճիրը և անոր հեղինակները անարգութեան սինին քամեն: Թո՛ղ ամբողջ Հայութիւնը այդ օրը սուգ առնէ ու լայ իր նահատակները»: Մակայն Օտյանը չի սահմանափակվում միայն սգալու առաջարկով: Նա շարունակում է. «Ու այսպէս ամէն տարի, Հայը թո՛ղ յիշէ իր գոյութեան տրուած այս մեծագոյն հարածը, ու միեւնոյն ժամանակ վար պահէ այն սրբազան հուրը, որով ան ապրեցաւ դարերու ընթացքին, որովհետև ազգ մը իր յիշատակներով ու իր օրհնութիւններով կ'ապրի, ըլլան անոնք դիցազնութիւններու յիշատակներ կամ տատապանքներու և մարտիրոսութեան յիշատակներ»: Այսինքն՝ *կորստի այս հիշողությունը պետք է օգնի՝ վառ պահելու հայության ոչ միայն տատապանքները, այլև ընդհանրապես հայոց պատմության տարածությունը էջերը՝ ներառյալ հաղթանակները*: Որպէս համանման պատմական փորձառություն՝ հեղինակը հիշատակում է հրեաներին. «Հրեաները հազարաւոր տարիներէ ի վեր իրենց սուգերուն՝ Եգիպտոսի չարչարանքներուն, Բաբելոնի գերութեան, Երուսաղէմի տաճարին կործանման դժբախտութիւններուն մէջ գտած են իրենց կենսականութեան ուժը, ինչպէս քրիստոնէութիւնը զօրացած է նախկին դարերու նահատակներուն արիւնովը»: Իր գրությունն Օտյանն ավարտում է ապագային ուղղված, սակայն իր հիմքում «ահռելի ու սարսափելի կոտորածի» հիշողությունն ունեցող կառուցողական մաղթանքով. «Հայ ազգն ալ ահա՛ թող այս ահռելի ու սարսափելի կոտորածին մէջ գտնէ իր ապագայ կենսականութիւնը եւ ապրելու զօրութիւնը»:

Պոլսահայության վիճակը համեմատաբար ավելի է թեթևանում, երբ քաղաք են մտնում Անտանտի ուժերը՝ անգլիացիները, ֆրանսիացիները (1918 թ. դեկտեմբեր) և իտալացիները (1919 թ. փետրվար): 1919 թ. փետրվարի 13-ին մի խումբ մտավորականներ կազմակերպում են ժողով՝ 1915 թ. արքայի ու մահվան մատնված *մրաւորականության* ոգեկոչումը կազմակերպելու համար: Ժողովին մասնակցելու համար հրավիրվում են տասնյոթ հոգի (ներառյալ՝ Յեղասպանությունը վերապրողներ), սակայն մասնակցում են տասնմեկը¹¹: Ընտրվում է կազմակերպական մարմին՝ «Ապ-

11 Մանրամասն տե՛ս *Մրաւորականներու յիշարակին*, «Ճակատամարտ» օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 1919, 9 մարտի, նոր շրջան, թիւ 101/1922: *Հայկական կեանք. Սգահանդէս մեր նահապետած մրաւորականներու յիշարակին*, «Ճակատամարտ», 1919, 11 ապրիլի, նոր շրջան, թիւ 127/1948: Հարցի հանգամանալիքն քննարկումը տե՛ս նաև Մատթէոսեան Վարդան, *Պոլսոյ Մեծ Եղեռնի յուշարձանը. տատապան լթէ՛ իրականութիւն* - <https://hairenikweekly.com/2017/05/17/32036>, 17 մայիսի 2017 թ. (դիտվել

րիլ տասնըմեկի սգահանդեսի յանձնախումբը»¹² Թուրքիայի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր Եղիայանի նախագահությամբ: Հետագայում հանձնախումբն իր ձեռնարկումը հիմնավորում էր հետևյալ կերպ. «Այսօր կը լրանայ չորրորդ տարին այն զարհուրելի գիշերին ետք ուր հայ մտաւորականութեան ընտրելագոյն ներկայացուցիչները ձերբակալուեցան չքացուելու համար արքայի ճամբաներուն վրայ: Ահաւոր Աղէտէն վերապրող խումբ մը մտաւորականներ այս առթիւ պարտականութիւն զգացին իրենց դժբախտ եղբայրներուն յիշատակին յարգանքի եւ սուգի արտայայտութիւն մը ընել»¹³: Բազմաթիվ հավաքներից հետո հանձնախումբը կազմում է ծրագիր¹⁴, համաձայն որի՝ ապրիլի 25-ին (հին տոմարով՝ 12-ին)՝ ուրբաթ օրը՝ վաղ առավոտյան, պետք է մատուցվեր հոգեհանգստյան պատարագ Բերայի Հայ Ավետարանական Սուրբ Երրորդություն եկեղեցում Զավեն պատրիարքի նախագահությամբ, իսկ ժամը 2-ին սկսվող «սգահանդես ապրիլ տասնըմեկի» հայտագիրը հետևյալն էր. Շոպենի «Մահաբայերգը» (նվագախմբի կատարմամբ), «Ապրիլ տասնըմեկի յանձնախումբի» անունից Շահան Պերպերեանի բանախոսությունը, «Տէր կեցո՛ղո՛ւ զՀայս» ստեղծագործության կատարումը Նոր թաղի դպրաց դասի կողմից (դաշնկ. Կոմիտաս վարդապետ¹⁵), «Յարգանքի արտահայտութիւն» (թերևս՝ ելույթներ) քաղաքական կուսակցությունների կողմից¹⁶, «Տեր ողորմյա» ստեղծագործության կատարումը (դաշնկ.՝ Կոմիտաս վարդապետ և Մարի Պարոնյան), Դանիել Վարուժանի «Լուսը» ստեղծագործության արտասանությունը (օրիորդ Մարի Պարոնյան), «Յարգանքի արտահայտութիւն» բժշկական և ուսուցչական մարմինների կող-

է՝ 23.12.2018): Հրավիրվածների մեջ էր նաև Երվանդ Օտյանը, սակայն նա հանձնախմբի անդամ չի դառնում:

12 Հանձնախմբի անդամներն էին. «Եսիմէ Աւետիսեան, Զարուհի Գալմբեարեան, Պերճուհի Պարսամեան, Մարի Սթամպուլեան եւ Օր. Արփիար: Պարոններ. Տիգրան Զաւէն, Մերուժան Պարսամեան, Յ. Ճ. Սիրունի, Գեորգ Մեարոպ, Շահան Պերպերեան, Յովհ. Պողոսեան, Թագուր Սուքիասեան եւ Տօթթ. Բարսեղ Տինանեան»: Տե՛ս Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլի 11-ի* (խմբ.՝ Դորա Սաքայեան), Belge International Publishing, 2010, էջ 255:

13 Տե՛ս Թէոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 255:

14 Տե՛ս Վաղդան սուգի օրը, «Ճակատամարտ», 1919, 24 ապրիլի, նոր շրջան, թիվ 137/ 1958: Սգահանդեսի նկարագրությունը տե՛ս Շախարգեղ (Մերուժան Պարսամեան), *Ապրիլի տասնըմեկի սգահանդեսը*, «Շանթ. պատկերագրող շաբաթաթերթ ազգային գրական-գեղարուեստական գիտական» (Կ.Պոլիս), 1919, 3 մայիսի, նոր շրջան, թիվ 27, էջ 316:

15 Այսիքն, Կոմիտասի կողմից դաշնամուրային կատարման համար մշակված: Բանն այն է, որ Կոմիտասը 1919 թ. մարտի 27-ին արդեն մեկնել էր Մարսել՝ այնտեղից բուժման նպատակով Փարիզ ուղևորվելու համար: Տե՛ս Խոսրովեան Գարեգին, *Յուզիչ ողջերթ մը. Կոմիտաս վարդապետը Եվրոպա գնաց*, «Ճակատամարտ», 1919, 28 մարտի, նոր շրջան, թիվ 115/1936:

16 Հնչակյան կուսակցության կողմից ելույթ էր ունեցել Վահան Զէյթունցեանը, ուսմավարների անունից՝ Յովհաննէս Յակոբեանը: Տե՛ս *Երէկուան սգահանդեսը*, «Ճակատամարտ», 1919, 26 ապրիլի, նոր շրջան, թիվ 139/1960: Հղվում է ըստ Մատթեոսեան Վարդան, նշվ. աշխ.: «Ճակատամարտ» օրաթերթի ապրիլի 29-ի համարում նշվում է, որ «գոհուած հայ մտավորականներու յիշատակին» կազմակերպված սգահանդեսին Հ.Յ.Դաշնակցություն կուսակցությունը չէր մասնակցել «անոր համար որ պաշտօնական ազգային վերին մարմինները անիմաստ մտավախութիւնով մը պատճառ եղած են հանդէսին ճղճիմ եւ ասանանափակ երետոյջ մը առնելուն»: Տե՛ս *Ապրիլի 11ի սգահանդեսը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը*, «Ճակատամարտ», 1919, 29 ապրիլի, նոր շրջան, թիվ 141/1962:

մից¹⁷, «Հանգստյան շաբաթական» (Նոր թաղի դպրաց դաս և Մաննիկ Պերպլերեան), Սիամանթոյի «Մոր մը երագը» բանաստեղծության արտասանությունը (Շահան Սարեան) և Բեթհովենի «Մահաքայլերգը»¹⁸ (նվագախմբի կատարմամբ):

Այդ օրը կատարվում է Թեոդիկի և մի քանի գրողների մասնակցությամբ կազմված «Յուշարձան Ապրիլ Տասնըմեկի» հուշահատորի շնորհանդեսը: Գրքում «Պոլսէն աքսորուած եւ նահատակուած մտաւորականներէն ու գործիչներէն գատ», տեղ էր տրված «նաեւ գաւառի այն մտաւորականներուն եւ հանրային գործիչներուն որոնք միեւնոյն ոճրապարտ նպատակին համար գոհուեցան»¹⁹, ընդհանուր առմամբ ներկայացված էին 761 մտավորական գոհերի մասին կենսագրական տեղեկություններ ու լուսանկարներ²⁰: Այդ օրը հրապարակ պիտի հանվեին նաև նահատակների հիշատակին պատրաստված խորհրդանշական բացիկներ, որոնց վաճառքից գոյացած հասույթը պետք է հատկացվեր նահատակների կարիքավոր ընտանիքներին²¹:

«Ապրիլ տասնըմեկի սգահանդէսի յանձնախումբը» գտնում էր, որ առկա պայմաններում իրենց ձեռնարկածը «լիակատար եւ անթերի գործ» լինելու հավակնություն չունի, այն «նախափորձ մըն է ... առաջիկային աւելի ճոխացած եւ լիակատար ձեւի մը տակ ներկայացնելու համար այս Յուշարձանը...»²²:

Սգահանդեսը Կ.Պոլսի մամուլում արժանացավ քննադատության: Այսպէս՝ «Ճակատամարտ» օրաթերթը «Հայկական կեանք» խորագրի ներքո տպագրված «Վաղուան սուգի օրը»²³ ներածականում քննադատում էր «ազգային մարմիններու անիմաստ մտավախութիւնը», որ թույլ չէր տվել, «որ աւելի փառաւոր տօնուի յիշատակը գացողներուն, ու սարքուի այնպիսի սուգի օր մը որ համապատասխան ըլլար անոնց գործին ու արժէքին»: Անհատական ճիգերով կազմակերպուած սգահանդեսը թերթի դիտարկմամբ «չէ այն սուգի արտայայտութիւնը զոր ժողովուրդ մը պարտաւոր էր ընել իր հսկաներու յիշատակին»: Ներածականում հայտնվում էր այն ակնկալությունը, որ բոլոր հայ վաճառատներն ու դպրոցները փակված մնային իբրև սուգի նշան, և արարողություններ ու հանդեսներ կատարվեին քաղաքի բոլոր թաղամասերում, մինչդեռ «մեր Պատրիարքարանը տարօրինակ մտավախութիւնը ունեցած

17 Ելույթ ունեցողներն էին համապատասխանաբար դոկտոր Խանճեանը և Գեորգ Մեսրոպը: Տե՛ս *Երէկուան սգահանդէսը*, «Ճակատամարտ», 1919, 26 ապրիլի, նոր շրջան, թիվ 139/ 1960: Հղվում է ըստ Մատթէոսեան Վարդան, նշվ. աշխ.:

18 Այն համապատասխանում է Բեթհովենի երրորդ սիմֆոնիայի երկրորդ մասին:

19 Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 255:

20 Գրքին նվիրված իր հրապարակումը «Ապրիլ 11» հանձնախմբի անդամ Մերուժան Պարսամեանը վերնագրել է «Գիրքը մը, որ գերեզմանատունի կը նմանի»: Տե՛ս «Շահնթ», 1919, 26 ապրիլի, նոր շրջան, թիվ 25-26, էջ 304:

21 Մատթէոսեան Վարդան, նշվ. աշխ.:

22 Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 255:

23 «Ճակատամարտ» օրաթերթի ապրիլի 25-ի համարի հիմնական կարգախոսն էր. «1915 ապրիլ 11/24 – սուգի օրը անոնց որ գացին ու չեկան»: Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1919, 25 ապրիլի, նոր շրջան, թիվ 138/1959:

է ամէն բան սահմանափակելու պարզ ձեւակերպական հանդէսի մը մէջ»²⁴: «Առաւօտ»-ը ցավում էր, որ «սգահանդէսը չէր կրցած ունենալ այն մեծաշուք հանդիսատրոյթինը, որուն արժանի էր անիկա»: Խմբագրությունը գտնում էր, որ կարելի էր «համազգային հանգամանք մը տալ անոր» և որ կազմակերպիչները չէին կարողացել ապահովել «գէթ ազգային վարժարաններու և մտաւոր բոլոր շրջանակներուն մասնակցութիւնը»: Տեղեկացվում էր, որ ժամանակին կազմվել է ավելի պատշաճ ծրագիր, սակայն այն չի ընդունվել «անհասկանալի մտավախութեամբ»: Նշվում էր, որ «մեռելների յիշատակի առջեւ» «ազգային Մեծ Սուգը» պետք է գերծ մնա կուսակցական և այլ բնույթի անհամաձայնություններից: Թերթը եզրակացնում էր, որ «մեր մեռելներուն հոգիները անգամ մըն ալ տխրեցան, վերէն տեսնելով այն անբաղձալի ոգին որ այնքան նուիրական ձեռնարկի մը մէջ ի յայտ եկաւ դժբախտաբար»²⁵:

Եթե ընդհանրացնելու լինենք 1919 թ. ապրիլի 24/25-ի նշումը, ապա կարելի է նկատել մի քանի առանձնահատկություններ.

- ա) այն նվիրված էր միայն մտավորականների, այլ ոչ բոլոր գոհերի հիշատակին,
- բ) նշվում էր ոչ թե «հիշատակի օրն» ընդհանրապես, այլ արքայի չորրորդ տարելիցը²⁶,
- գ) այն ուներ բացառապես սուգին/սգատունին բնորոշ տարրեր (հոգեհանգստի արարողություն եկեղեցում, հոգևոր երաժշտություն, նահատակ գրողների ստեղծագործությունների կատարում, ելույթներ քաղաքական կուսակցությունների կողմից, նահատակ մտավորականներին նվիրված գրքի շնորհանդես, նահատակ մտավորականների կարոտյալ ընտանիքներին կյութական օժանդակության փորձ, հայկական հաստատությունների կողմից աշխատանքի դադարեցում),
- դ) այն համայնքային նեղ շրջանակների մէջ իրականացված միջոցառում էր, նպատակ չէր հետապնդում վերաճելու հանրային լայն ընդգրկում ունեցող իրադարձության, համենայն դեպս ուղղված չէր Օսմանյան կայսրության մյուս քաղաքացիներին և կամ համաշխարհային հանրությանը,
- ե) ազգային որոշ այլ կազմակերպություններ գիտակցում էին սգահանդէսի սահմանափակ լինելու և դրա՝ համազգային ընդգրկում ունենալու անհրաժեշտության հանգամանքը,
- զ) շեշտվում էր «ազգային մեծ սուգի» առջև քաղաքական և ոչ քաղաքական կազմակերպությունների միջև առկա անհամաձայնությունները մի կողմ դնելու անհրաժեշտությունը:

24 Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1919, 24 ապրիլի: Վարդան Մատթէոսեանի համոզմամբ պատճառներից մեկը թերևս այն էր, որ քաղաքում, «Հակառակ դաշնակից զօրքերու ներկայութեան, քաղաքական մթնոլորտը նպաստավոր չէր»: Մատթէոսեան Վարդան, նշվ. աշխ.:

25 Տե՛ս *Մեծ հանդէսը ուրբաթի սգահանդէսը. Հինձ՛կ ալ խորհրդակցութիւն*, «Առաւօտ. լրագիր ազգային եր քաղաքական» (Կ.Պոլիս), 1919, 28 ապրիլի, Բ տարի, թիւ 1: Մատթէոսեան Վարդան, նշվ. աշխ.:

26 «Այս գիշեր կը լրանայ չորրորդ տարին այն չարաշուք օրուն՝ ուր աներադարձ տարուեցան Հայ կեանքի մեծագոյն դէմքերը, - գործիչ ու մտաւորական, բժիշկ թէ ուսուցիչ, բանաստեղծ կամ հրապարակագիր, բոլորը՝ ինչ որ ունէր Պոլիսը՝ մեծ ու շքեղ»: Հայկական կեանք. Վաղուան սուգի օրը, «Ճակատամարտ», 1919, 24 ապրիլի, նոր շրջան, թիւ 137/ 1958:

Մեծ եղևոնի զոհերի հիշատակի օրը նշելու հարցը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում

Ինչպե՞ս և ե՞րբ առաջարկվեց նշել ապրիլի 24-ը Հայաստանում, ե՞րբ այն հաստատվեց ու ի՞նչ ձևակերպումներով: 1920 թ. մարտի 25-ին գրող Վրթանես Փափագյանը (1866-1920) դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին, Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանին և հանրային կրթության ու արվեստի մինիստրին՝ ապրիլի 11-ը (սոր տոմարով՝ ապրիլի 24-ը) հայտարարելու «Համազգային սուգի օր», իբրև «Յիշատակ հարիւրավոր հայ մտաւորական նահատակների, որոնք ընկան համաշխարհային մեծ պատերազմի օրերին՝ թիրքական վայրագ սրից»: Դիմումի տեքստում նա հիշեցնում է Վեհափառին ապրիլի 11/24-ի իրադարձությունների մասին, երբ «նախապէս ծրագրուած դիւային մի մտածութիւնով, թիրք կառավարութիւնը, հայ ազգի բնաջնջմանը իբր ազդարար, խմբովին ձերբակալեց հարիւրատր հայ մտաւորականների, տանջեց նրանց բանտից-բանտ և աքսորների ճանապարհներին, յետոյ գազանօրէն մորթոտել տուա և անյայտութեան մատնեց նրանց գերեզմաններն անգամ»: Վ. Փափագյանը հիշեցնում է, որ «սպանեցին ու մորթոտեցին մօտ 760 մտաւորականների», որոնք նահատակներ էին, որ «ընկան մեր ազատութեան արիւնալից ուղիների վրայ՝ պատուանդան դառնալով մեր այժմեան փոքրիկ, վտիտ անկախութեան համար, որ պիտի մեծանայ անշուշտ և իր լաւ օրերի մէջ հիացումով պիտի յիշէ 760 լաւագոյն մտաւոր ոյժերին»: Փափագյանն այնուհետև առաջարկում է «1) Պատուէր ուղարկել բոլոր Հայ եկեղեցիներին՝ սգոյ տօն և օր հռչակելու ապրիլի 11-ի օրը, և հետևապէս հանդիսատար հոգեհանգիստներ կատարել ամէն տեղ: 2) Մտցնել մեր Տօնացոյցի մէջ իբր մշտական սգոյ տօնի օր՝ ապրիլ 11-ի օրը – «Յիշատակ 760 հայ նահատակ մտաւորականների, որոնք ընկան համաշխարհային մեծ պատերազմի օրերին՝ թրքական վայրագ սրից»: Հետզորության մեջ Փափագյանը նկատում է. «Ապրիլի 11-ը այս տարի ընկնում է Զատկական օրը: Ինձ թում է, որ յարմար կը լինէր տօնել 12-ին, որ արդէն «յիշատակ մեռելոց»-ի օրն է»:

Հայաստանի խորհրդարանին ուղղված գրության մեջ Փափագյանն առաջարկում է հնարավորություն գտնել «յիշեցնելու ամբողջ Հայաստանի ժողովրդին և ամէն տեղերի հայերին, թէ ինչպիսի կսկծալից սգոյ օրեր են Ապրիլ 11-ի, 12-ի և 13-ի օրերը և թէ ինչպէս այդ օրերից մէկ օրը գոնէ, անհրաժեշտ է, որ սգոյ օր դառնայ ամբողջ հայ ազգի համար այնպէս, ինչպէս դարերից ի վեր դարձել է Վարդանանց օրը»: Փափագյանը ներկայացնում է հետևյալ երկու առաջարկը. «1. Ապրիլ 12-ի կամ 13-ի օրը հռչակել Համազգային սուգի օր, կանգ առնել տալ ամեն հաստատութիւն իր գործունէութեան մէջ, փակել բոլոր խանութները և կազմակերպել տալ ամեն տեղ, մանաւանդ կրթական հաստատութիւնների մէջ՝ սգահանդէսներ, ուր մատաղ սերունդը լսի և իմանայ թէ ինչպիսի զոհերի գնով է, որ վայելում է այժմեան իր ազատութիւնը և ովքեր են այն նահատակները, որոնք իրենց վարդագոյն արիւնովը պսակեցին մեր անկախութիւնը»: Խորհրդարանին ուղղված առաջարկի երկրորդ կետը հիմնականում կրկնում էր Կաթողիկոսին ուղղված առաջարկի երկրորդ կետը:

Մրան հետևում է կաթողիկոսական դիվանի՝ 1920 թ. մարտի 26-ի շրջաբերականը, որով հրահանգվում է «առաջիկա Զատիկի երկուշաբթի մեռելոցին, մարտի 30/ ապրիլի 12-ին՝ հանդիսավոր հոգեհանգիստ կատարեն ի յիշատակ 1915 թ. ապրիլի 11-ին Կ.Պոլիս և Հայաստանի բոլոր գաւառներում նահատակւած թիով մօտ 760 մտատրականների եւ հոգևորականների»²⁷: Եղեռնի զոհերի հիշատակի նշումը կայանում է, այդ առիթով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Դ Սուրենյանցը Ս. Էջմիածնում կատարում է հոգեհանգիստ՝ հայ կաթողիկե և ավետարանական համայնքների ներկայացուցիչների ներկայությամբ և հայտարարում է ապրիլի 11/24-ը «Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի զոհերու յիշատակման ազգային օր»²⁸: Եվ միայն մեկուկես տարի անց՝ 1921 թ. հոկտեմբերի 30-ին, ընդառաջելով Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 24-ով թվագրված նամակին՝²⁹ Գևորգ Ե Կաթողիկոսն արձակում է հայրապետական կոնդակ (թիվ 416)՝ հավերժացնելու համար հիշատակը հայոց բյուրավոր նահատակների, «սահմանելով առ այն յատուկ օր, այն է ի 11/24 ամսեանն ապրիլի»։ Այդ օրը կոչվելու էր «Տօն Ազգային – յիշատակ բիրատոր նահատակաց մերոց համաշխարհային պատերազմին»։ Այդ օրը Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներում պետք է մատուցվի հանդիսավոր պատարագ, և կատարվի հոգեհանգիստ։ Այս հիշատակի տոնը այդուհետ տեղ էր գտնելու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ամենամյա օրացույցներում «ի մշտնջենական յիշատակ ապագայի»³⁰:

Եթե համեմատելու լինենք Օտյանի և Փափազյանի գրությունները, ապա կնկատենք ինչպես նմանություններ, նույնպես և տարբերություններ։ Միանշանակ է, որ Վրթանես Փափազյանի նամակը կրում է Օտյանի հրապարակման ազդեցու-

27 Վրթ. Փափազյանի գրություններն ի մի են բերված հետևյալ ժողովածուում. *Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Ե*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), կազմեց՝ Սանդրո Բեհրոտյան, Երևան, 1999, փաստաթղթեր 270, 271, 274 (էջ 360-363, 365): Տե՛ս նաև Բեհրոտյան Սանդրո, *Բնչպե՛ս և ե՛րբ հասարակաց ապրիլի 24-ը Մեծ եղեռնի նահապակաց հիշարակի օր*, «Էջմիածին» հանդես, 2003, թիվ Գ-Դ, էջ 165-167:

28 Տե՛ս Աշրգեան Շողիկ, *Մեծ եղեռնի առաջին ոգեկոչումները 1919-1920*, «Գանձասար. Պաշտօնաթերթ Բերիոյ թեմի ազգային առաջնորդարանի» (Հալեպ), 2003, ապրիլ (Դ), էջ 7: Տե՛ս նաև *Փափազեան Վրթանես*, Թեղիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, ԺԵ տարի, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 178: Այստեղ Թեղիկը նշում է, որ հոգեհանգիստը կազմակերպել է Վրթանես Փափազյանը: Մի քանի օր անց գրողը կնքում է իր մահկանացուն:

29 Կ.Պոլսի մամուլում դրանից առաջ հնչել էր քննադատություն, որ «Քանի մը անգամներ կատարուած սգահանդներն ալ տպաւորիչ բան մը չէին կրնար ըլլալ և չէղան ալ: Մենք իբր կրօնական ազգ, անպատճառ պարտինք Եկեղեցիի սրբազան հովանիին ներքեւ համախմբեր մեր սրբութիւնները: Կ'առաջարկեմ հետեւաբար որ մեր Եկեղեցին ընդունի միլիոն մը զոհուած Հայութեան արեան տօնը՝ իբր եկեղեցական ամենամեծ տօն մը և պահքով մըն ալ բարձրացնելով անոր կարեւորութիւնը, տարագրութեան սկիզբն եղող Ապրիլ ամսուն մէջ անպատճառ տօնախմբէ անոնց յիշատակը: Հայուն չարչարանքի և ազատագրութեան զոհերուն տօնը կատարելով, Հայ Եկեղեցին պիտի շարունակէ իր նուիրական պաշտօնը, որ է ներկայ և ապագայ սերունդներու հոգւոյն մէջ վառ պահել Աստուծոյ և Հայրենիքի հաւատքը»: Էլմատան Մ., *Բնչո՛ւ մեր միլիոն մը նահապակներուն յիշարակը մեր եկեղեցին դեռ չի փօնէր*, «Ժողովուրդի ձայն» [«Ժամանակ»] (Կ.Պոլիս), 1921, 25 փետրուար/10 մարտի, թիւ 4030:

30 Տե՛ս Բեհրոտյան Սանդրո, նշվ. աշխ.:

թյունը: Այսպես՝ երկուսն էլ համեմատության համար հղում են կատարում Վարդանանց նահատակներին ու տոնին: Սակայն եթե Օտյանի համար Վարդանանց տոնը ազգային անկախության և խղճի ազատության ցուցիչ է, ապա Փափազյանի համար այն լոկ «սգոյ տօն» է: Օտյանի համար նահատակներ են մեկուկես միլիոն հայ մարդիկ, Փափազյանը շեշտադրում է անում միայն 760 հայ մտավորականներին: Համապատասխանաբար Օտյանն առաջարկում է «ազգային-կրօնական մեծ տօն[ը] ի յիշատակ մեր նոր ու գերագոյն մարտիրոսութեան», մինչդեռ Փափազյանի առաջարկությամբ այն «մշտական սգոյ տօն» է՝ ի հիշատակ հարյուրավոր հայ մտավորականների: Թե՛ Օտյանը, թե՛ Փափազյանը, թերևս տուրք տալով ժամանակի մտայնություններին, կոտորված զոհերին և մտավորական նահատակներին դիտում են որպես զոհեր «յանուն ... ազգային ազատութեան» և «պատանդան... մեր այժմեան փոքրիկ, վտիտ անկախութեան համար»: Երկուսն էլ գտնում են, որ հիշատակի օրվա մասին որոշումը պետք է ընդունի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, երկուսն էլ շեշտում են դրա համահայկական լինելու անհրաժեշտությունը, մասնակցությամբ բոլոր եկեղեցիների, դպրոցների, ընդհանրապես ազգային հաստատությունների: Օտյանը չի սահմանափակվում միայն սգալու առաջարկով, այլ երևույթը դիտում է ավելի լայն հարթության՝ հիշողության մշակույթի մեջ՝ նկատելով, որ կորստի հիշողությունը պետք է օգնի վառ պահելու ոչ միայն տառապանքները, այլև ընդհանրապես հայոց պատմության տարաբնույթ էջերը՝ ներառյալ հաղթանակները: Աքսորի տառապանքներն իր վրա կրած ու հազարավոր մարդկանց տանջանքներն ու մահը տեսած Օտյանը գտնում է, որ կոտորածի հիշողության մեջ հայ ազգը կարող է գտնել «իր ապագայ կենսականությունը եւ ապրելու զօրութիւնը»: Եթե Փափազյանը, նույնպես և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն իր պաշտոնական կոնդակով նահատակներին դիտում են «համաշխարհային պատերազմի» համատեքստում, ապա Օտյանը շեշտում է սգատոնի «հայկական մեծ նահատակութեան յիշատակ» լինելու անհրաժեշտությունը: Այս վերջին նկատառումը մեր կարծիքով էական է և ցուցում է Սփյուռքի հայկական համայնքներում ապրիլյան սգատոնի հետագա տասնամյակների (մինչև 1965 թ.) հիմնական ուղղվածությունը՝ որպես զուտ ազգային ողբերգության ընկալում և ներկայացում³¹:

**Խորհրդային-թուրքական պայմանագրերը,
ազգայնականության հարցը և հիշատակի օրը նշելու անհնարինությունը
ստալինյան ժամանակաշրջանում**

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետությունում, 11-րդ կարմիր բանակի ակտիվ միջամտությամբ հաստատվում է խորհրդային իշխանություն: Այն հաջորդում է սեպտեմբերին սկսված հայ-թուրքական պատերազմին, որի ժամանակ թուրքական կողմի հաղթանակը մեծապես պայմանավորված էր Խորհրդային Ռուսաստանից ոսկու և գենք-գինամթերքի տեսքով ստացվող աջակցությամբ, ինչպես նաև բոլշևիկյան քայքայիչ քարոզչությամբ: 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում Թուրքիայի

31 Սա նախնական դիտարկում է և, թերևս, կարիք ունի ավելի հիմնավորման՝ ավելի շատ սկզբնաղբյուրների վերլուծության ճանապարհով:

Ազգային մեծ ժողովի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքվում է «Բարեկամության և եղբայրության» պայմանագիր, որի առաջին և երրորդ հոդվածների համաձայն՝ Թուրքիային էին անցնում Հայաստանի Հանրապետության մաս կազմող Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը, իսկ Նախիջևանի մարզը՝ որպես ինքնավար տարածք, հանձնվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը, պայմանով, որ Ադրբեջանն այն չզիջի մի երրորդ պետության (այն է՝ Հայաստանին): Ութերորդ հոդվածով պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին իրենց տարածքներում արգելել այնպիսի կազմակերպությունների և խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք ունեն մյուս երկրի կամ նրա տարածքի մի մասի կառավարության դերն ստանձնելու հավակնություն, ինչպես նաև պարտավորվում էին իրենց տարածքում արգելել այնպիսի խմբերի գոյությունը, որոնց նպատակն է պայքարը մյուս երկրի դեմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան փոխադարձության պայմանով ստանձնում էին նույնպիսի պարտավորություն նաև Կովկասի խորհրդային հանրապետությունների վերաբերյալ:

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Ռուսաստանի ճնշման ներքո (ինչը համապատասխանում էր Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածին) Կարսում նմանատիպ «բարեկամության» պայմանագիր է կնքվում մի կողմից՝ Խորհրդային Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության միջև: Հայաստանը համաձայնում է Մոսկվայի պայմանագրում ամրագրված տարածքային զիջումներին, իսկ Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածը նույնությամբ կրկնում է ռուս-թուրքական պայմանագրի ութերորդ հոդվածը:

Մոսկվայի պայմանագրի 8-րդ և Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածների դրույթների գործադրությանը լիովին «համապատասխանում» էին Արևելյան Հայաստանում ապաստանած արևմտահայ 300-400 հազ. գաղթականների, ապա և նախկին արևմտահայ հայրենադարձներից շատ-շատերի գործունեության և պահվածքի տարաբնույթ «դրսևորումները»: Եվ բնական է, որ դա իր արտահայտությունը ստացավ խորհրդային իշխանության հաստատմանը հաջորդող բռնություններում, որոնց զագաթնակետը 1936-38 և 1949 թթ. ստալինյան զանգվածային բռնություններն էին՝ գնդակահարությունները, քստորները, բանտարկությունները, քաղաքացիական իրավունքներից զրկումը և այլն: Այս բռնությունների համար որպես հիմնավորում հաճախադեպ նշվող մեղադրանքը հակախորհրդային, դաշնակցական, հակահեղափոխական և նացիոնալիստական գործունեությունն էր: Հարցին մի շարք հրապարակումներով հանգամանալից անդրադարձած ազգագրագետ Հրանուշ Խատատյանի մի դիտարկմամբ, «ինչ ասեք կարող էր մատուցվել որպես «նացիոնալիստական»՝ Հայոց ցեղասպանության մասին հիշողություններից (հակաթուրքական է, ուրեմն նացիոնալիստական է) մինչև «Վարդան Մամիկոնյանին մեծարելը», որով մարդն ընդգծում է իր «ազգային հպարտությունը», ուրեմն «նացիոնալիստ է»: ... Հայաստանում հատկապես խիստ «նացիոնալիստական» էր համարվում... Հայոց ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստանի մասին հիշողությունը»³²: Խատատյանը փոր-

32 Տե՛ս Խատատյան Հրանուշ, ««Նացիոնալիզմի» դիսկուրսը և ցեղասպանության հիշողության թիրախավորումը քաղաքական բռնություններում». – Հրանուշ Խատատյան, Գայանե Շագոյան,

ձուռ է մանրամասնել. «Հայաստանի գրական միջավայրում «նացիոնալիզմի թեման» քննարկվում և «նացիոնալիզմը» քննադատվում էր առնվազն 1933-34 թթ.-ից: Քննարկումներում հասկանալի չէր, թե ինչու՞մ է արտահայտվել նացիոնալիզմի մեջ մեղադրված գրողների նացիոնալիզմը և ինչպե՞ս էր առհասարակ ընկալվում նացիոնալիզմը հայկական քաղաքական և մտավորական շրջանակներում»³³: Համենայն դեպս, փաստացի արգելված թեմաներն էին Հայոց ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստանի մասին ցանկացած հիշատակում կամ քննարկում, լինել դա կորուսյալ հայրենիքի կարոտը³⁴ կամ այնտեղ վերադառնալու թաքուն հույսերը, անցյալի մասին գովեստով արտահայտվելը, թուրքերի կողմից հայերին ջարդելու կամ թուրքերի դեմ կռվելու, ընդհանրապես ինքնապաշտպանության մասին հիշողությունները և դրա շուրջ հյուսված երգերը և այլն³⁵: 1936-37 թթ. ձերբակալված բոլոր հայ գրողները մեղադրվում էին «նացիոնալիստ» լինելու մեջ: Ուշագրավ է, որ նրանց բացարձակ մեծամասնությունը Արևմտյան Հայաստանից էին և ցեղասպանությունը վերապրած փախստականներ էին կամ Արևելյան Հայաստանի այն հատվածներից էին, որոնք բոլշևիկները 1921 թ. հանձնեցին Թուրքիային³⁶:

Ահա այս համապատկերն էր առկա 1920-53 թթ. Խորհրդային Հայաստանում, ինչն իր ծանրակշիռ ազդեցությունն էր թողնում ցեղասպանության հիշողության ընդհանուր վիճակի և մասնավոր դրսևորումների վրա:

Հարություն Մարության, Լևոն Աբրահամյան, *Սյրալինյան բռնաճնշումները Հայաստանում. պատմություն, հիշողություն, առօրյա*, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2015 (Հիշողության ազգագրություն, 5), էջ 45:

33 Նույն տեղում, էջ 58:

34 Հայաստանում բնակվող արևմտահայ գաղթականներից մշեցիները և սասունցիները գտել էին իրենց պապենական բնակավայրը հավերժացնելու յուրահատուկ եղանակ: Դա հետևյալն էր. մահացողների տապանաքարերին նշվում էր հանգուցյալի ծննդավայրի, այն է՝ արևմտահայկական բնակավայրի անվանումը, որտեղից որ նա գաղթել էր Արևելյան Հայաստան: Եվ Թալինի շրջանի (ներկայումս՝ Արագածոտնի մարզի) Ցամաքասար, Մուսեր, Կաթնաղբյուր գյուղերի գերեզմանոցը դառնում է Արևմտյան Հայաստանի մի յուրահատուկ մանրակերտ՝ Մուշի ու Մասունի տարբեր գավառների ու գյուղերի անվանումներով՝ Մանազկերտ, Մշո Ցրոնք, Առինց, Աներ, Սինամերկ, Փեթակ, Վարդով գավառակի Գունդեմիր, Խնուսի Արոս, Դատվանի/Մոսկանի Արփի, Մասունի/Մուշի Գյարմավ և այլն: Այդ «անմեղ», բայց յուրահատուկ մարտահրավերի, բողոքի երանգներ կրող ավանդույթը բարեհաջող շարունակվեց նաև Մտալինի մահվանից հետո: Մյուս տարածված ձևը արևմտահայկական տեղանունը կամ դրա մաս պարունակող անունը որպես նորածին երեխայի անուն դնելն էր, ինչպես օրինակ՝ Մասուն, Մուշեղ, Տարոն, Վասպուր և այլն, նաև ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսների անուններ դնելը, որոնց շարքում ամենատարածվածը Անդրանիկ անունն էր, ի պատիվ հայ ազգային-ազատագրական կռիվների հերոս գեներալ Անդրանիկ Օզանյանի:

35 Մանրամասն տե՛ս Խառատյան Հրանուշ, նշվ. աշխ., էջ 61, 91, 120, 123, 125, 136, 138 և այլն: Հեղինակի համոզմամբ՝ «Բոլշևիկյան ընկալմամբ հայկական նացիոնալիզմը կարելի է ձևակերպել նաև որպես «թուրքական վտանգի գիտակցություն»»: Նույն տեղում, էջ 134: Հեղինակն ընդհանրապես գտնում է, որ ԽՍՀՄ ստալինյան բռնաճնշումների հայկական և հայաստանյան առանձնահատկությունը մեծ չափով պայմանավորված է Մոսկվայի պայմանագրի 8-րդ և Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածների դրույթներով: Նույն տեղում, էջ 99: Այս գաղափարը, սակայն, մենք չենք կիսում:

36 Նույն տեղում, էջ 68-69:

Մեծ եղեռնի հիշողության հարցը ստալինյան ժամանակաշրջանում և «ճնհալի» տարիներին

Ինչպես արդեն նշվեց, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Եղեռնի մասին խոսակցություններն աստիճանաբար լռեցին: Հայոց ցեղասպանության 20-րդ, 30-րդ, 40-րդ տարեկիցները բացարձակապես լռության, մոռացության էին մատնված: Նշանավոր արձակագիր, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Վարդգես Պետրոսյանի դիպուկ բնորոշմամբ. «Քառասունհինգ տարի, 1920-ից մինչև 1965 թվականը, ամեն ապրիլի 24-ը մենք նույնիսկ գրկված էինք... տխրելու իրավունքից»³⁷: Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակներին առհասարակ, բուն ազգային ամեն ինչ հետզհետե մերժելի ու բացասական երանգներ էր ստանում: Սակայն աստիճանաբար հեղափոխական շինարարության աղմուկի, ոգևորության ու պաթոսի մթնոլորտում սկսեցին հնչել «մոռացված» անցյալի ձայները: Ազգային ողբերգության պատկերման առաջին փուլը Խորհրդային Հայաստանի գրականության մեջ սկսվեց մանկության հուշերի գեղարվեստական արտացոլման ճանապարհով. Եղեռնը վերապրած, հայրենիքը կորցրած գրողները՝ Վահան Թոթովենցը, Զապել Եսայանը, Գուրգեն Մահարին, հիշում էին իրենց մանկությունը, հայրենի վայրերը՝ առանց բուն եղեռնը հատկապես պատկերելու ցանկության: Մասնագետների գնահատմամբ 1920-30-ական թվականներն ազգային ողբերգության և պատմության գեղարվեստական արտացոլման համար կարելի է համարել հիշողությունների փուլ: Սակայն անցյալի անմիջական վերապրումների հենքի վրա ստեղծված գրականությունը վերջիվերջո իր տեղը պետք է զիջեր այլ մոտեցումների, ինչն էլ դրսևորվեց մասնավորապես Ալսել Բակունցի և Եղիշե Զարենցի մի շարք ստեղծագործություններում: Քանի որ բաց և ազատ Եղեռնի մասին գրել արդեն հնարավոր չէր, գտնվում էին այլ լուծումներ: Այսպես, ասպարեզ էին գալիս հերոսներ, որոնք, ուղղակիորեն չվերհիշելով ցեղասպանության սարսափները, իրենց իսկ գոյությամբ հիշեցնում էին այդ մասին³⁸: Եվ կամ հայրենասիրական հզոր ներուժ և սերունդներին ուղղված պատգամ պարունակող գաղափարները շարադրվում էին գաղտնագրերի նման, որոնցից էր 1933 թ. ծնված և մինչ օրս կենսունակ Զարենցի մեզոստիքոսը՝ «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է», որը չորս տարի անց բացահայտվելուց հետո որակվեց որպես նացիոնալիստական: Ավելորդ չէ նշել, որ հիշատակված գրողները, ինչպես նաև նրանց բազմաթիվ գործընկերներ, 1937 թ. բռնադատվեցին ու գնդակահարվեցին:

Հայրենական մեծ պատերազմը ինչ-ինչ ճեղքվածքներ բացեց այն պատի մեջ, որը ստալինյան ռեժիմը դրել էր ժողովրդի պատմական հիշողության առջև: Մասնավորապես Դերենիկ Դեմիրճյանն և Ստեփան Զորյանը 4-5-րդ դարերի իրադարձություններին նվիրված պատմավեպերում անդրադառնում են կորսված երկրի ու կորու-

37 Պետրոսյան Վարդգես, «Հոգեքանական փշալարի» փարբեր կողմերում. – Վարդգես Պետրոսյան, Մեր ժողովուրդը իմն է՝ ինչպես... իմ վիշտը: Հրապարակախոսական հոդվածների ժողովածու (խմբ.՝ Լևոն Անանյան), Երևան, «Հայաստան», 2003, էջ 132:

38 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Եղիազարյան Ազատ, «Եղեռնի արտացոլումը խորհրդահայ գրականության մեջ», ԼՀԳ, 1990, թիվ 4, էջ 36-41:

ված պետության ճակատագրին, անուղակիորեն հիշեցնում, որ հայոց պատմության բոլոր էջերն արյունոտ են³⁹: 1945 թ. կոտորածների մասին պատմող դրվագներով «Պրավդայում» լույս է տեսնում Հրաչյա Քոչարի «Գեներալի քույրը» պատմվածքը, իսկ Երևանում տպագրվում է Եղեռնը պատկերող նոր ժամանակների առաջին և ցնցող գրքերից մեկը՝ Գառնիկ Ստեփանյանի «Մղձավանջային օրեր»-ը:

Պատերազմից հետո ազգային ողբերգության հիշողությունը երբեմն կարծես անհետանում էր, բայց առաջին իսկ հարմար պահին կրկին ասպարեզ էր գալիս ամենատարբեր ձևերով: Խորհրդային Հայաստանի գեղարվեստական գրականության մեջ Մեծ եղեռնի մասին առաջին անգամ ուղղակիորեն խոսվում է Քրիստափոր Թափալցյանի՝ 1946 թ. լույս տեսած «Պատերազմ» վեպի առաջին հատորում, որի հերոսներից մեկը պատմում է իր «Հայկական ջարդը Համաշխարհային առաջին պատերազմի օրերին» նկարի, այդ ողբերգությունը գեղարվեստորեն պատկերելու անհրաժեշտության մասին: 1946 թ. սկսված հայրենադարձությունը Հայաստան բերեց Եղեռնից փրկված մարդկանց, նրանց զավակների մի մասին ու նրանց հիշողությունը: Եվ այն, ինչ չէր կարելի ասել գրավոր, Եղեռնի հետ առնչություն չունեցող բազմաթիվ մարդկանց հայտնի դարձավ ներգաղթածների ու նրանց ծնողների, ազգականների, բարեկամների ու ծանոթների ճակատագրերի պատմությունների միջոցով: 1950 թվականին լույս է տեսնում Իսաչիկ Դաշտենցի «Խողեղան» վեպը, որտեղ առաջին անգամ ոչ միայն խոսվում էր կորսված հայրենիքի մասին, այլև պատկերվում էին նրա բնակիչների առօրյա կյանքը և այն մեծ ողբերգությունը, որ ապրում է գլխավոր հերոսը՝ կորցնելով հայրենիքն ու իր մերձավորներին: Բայց նույն այդ հերոսն իր մեջ ուժ է գտնում և կորով՝ նորից սկսելու իր կյանքը Խորհրդային Հայաստանում⁴⁰:

1953 թ. Ստալինի մահով ԽՍՀՄ-ում սկսվում է «ձնհալի» ժամանակաշրջանը: Աստիճանաբար սկսեցին ժողովրդին վերադարձվել ստալինյան բռնությունների զոհ հայ գրողների (Զարենց, Բակունց, Մահարի, Թոթովենց և ուրիշներ) ստեղծագործությունները, հրատարակվել տասնամյակներ առաջ ազգայնական և թշնամի հռչակված հայ դասական գրողների (Բաֆֆի), նաև արևմտահայ հեղինակների (Դանիել Վարուժան, Միսաք Մեծարենց, Սիամանյոն, Հակոբ Պարոնյան, Գրիգոր Զոհրապ) երկերը: Հայ գրողների վերահրատարակություններում և նոր ստեղծագործություններում սկիզբ է դրվում մի նոր թեմայի՝ կորսված հայրենիքի, նրա տեղահան եղած ու, մասամբ, միայն փրկված ժողովրդի կյանքի ու ճակատագրի, կորույսյալ հայրենիքի նկատմամբ սիրո, կորստի, նվիրումի, Ակսել Բակունցի խոսքերով ասած՝ «վերադարձի ու վերջին հույսի» գրականության: Խորհրդային հայ գրականության մեջ սկսվում է մի «հարուստ ու փառահեղ» տասնամյակ, որն էլ փաստորեն ձևավորում է 1960-ականների ազգային գիտակցությունը և նախապատրաստում 1965 թվականի ապրիլի 24-ի նշումը⁴¹:

39 Տե՛ս Իսաչատրյան Յուրի, *Հրաշալի փաննամյակ*, «Ազգ օրաթերթ-Մշակույթ», 2006, 2 սեպտեմբերի:

40 Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում:

41 Նույն տեղում:

1956 թ. Մոսկվայում ընթացող հայ արվեստի և գրականության տասնօրյակի շրջանակներում բացվում է հայ նկարչության ցուցահանդես, որտեղ, ի թիվս այլևայլ գործերի, ցուցադրվում է երիտասարդ գեղանկարիչ Սարգիս Մուրադյանի «Վերջին գիշերը, Կոմիտաս: 1915» մեծադիր յուղաներկ կտավը՝ այդ կերպ պատմելով հայ ժողովրդի ապրած անպատմելի ողբերգության մասին⁴²: Կարելի է ասել, որ 1956 թ.-ից է Հայաստանում առանձնակի ուշադրություն և վերաբերմունք արթնանում Կոմիտասի կյանքի ու գործի հանդեպ: Լույս է տեսնում Լյուսի Թարգյուլի «Կոմիտաս» վեպը, տպագրվում է «Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում» գիրքը, դասագրքերում տպագրվում է Գեղամ Սարյանի «Դեպի կառավիսարան» բալլադը՝ գրված 1943 թ. և նվիրված Կոմիտասի հիշատակին: Սակայն Կոմիտասի կերպարը՝ իբրև հայ ժողովրդի առավել հավաքական կերպար ու նկարագիր, ստեղծվում է Պարույր Սևակի գրչի ուժով. 1959 թ. լույս է տեսնում նրա «Անլուելի զանգակատուն» պոեմը, որը հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի բանաստեղծական պատմությունն է՝ հյուսված Կոմիտասի անձի ու գործի, կյանքի ու ճակատագրի ողբերգական հենքի վրա: Գիրքն ունեցավ հսկայական հաջողություն. պոեմն ասմունքում էին ամեն տեղ և ամենուր՝ դպրոցներում, դահլիճներում և համերգասրահներում, հանդիսավոր պետական արարողությունների ժամանակ և ընտանեկան հավաքույթներում: Նոր ժամանակներում ոչ մի գիրք, ոչ մի ստեղծագործություն Հայոց ցեղասպանության հիշողության արթնացման գործում այն նշանակությունը չի ունեցել, որչափ «Անլուելի զանգակատունը»: 1955-ից ի վեր գրական ասպարեզում առավել իշխող է դառնում գրական նոր սերնդի բանաստեղծների շունչը: Դրանց թվում էին Հովհաննես Ծիրազը, Գևորգ Էմինը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Համո Սահյանը, Վահագն Դավթյանը, Պարույր Սևակը և ուրիշներ, որոնց ստեղծագործությունները զգալի չափով ուղղված էին հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և ազգային նկարագրի պատկերմանը, նրա պատմության ամենաողբերգական շրջադարձերից մեկի իմաստավորմանը, ժողովրդի ազգային գիտակցության ձևավորմանն ու դրսևորման ձևերին⁴³:

Գրականության կողքին հայ ազգային գիտակցության ձևավորման գործում «ձնհալի» տարիներին վիթխարի դեր են խաղացել հայկական թատրոնը՝ իր փառահեղ վարպետներով ու մեծապես ազգային խաղացանկով, հայկական երաժշտությունը և ճարտարապետությունը, հայ մարզիկները: Այսինքն՝ ներքաղաքական իրավիճակի փոփոխության, նաև գրականության ու արվեստի շնորհիվ Հայոց ցեղասպանության թեմայի շուրջ տեղ գտած որոշակի ազատախոհության հետևանքով էր թերևս, որ 1965 թ. ապրիլին՝ ցեղասպանության 50-ամյակը նշելու ժամանակ, Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ելույթներ, որոնք այդ ժամանակների Խորհրդային Միությունում բավականին անսովոր երևույթ էին: Այդ ելույթները, ինչպես և դրանց նախորդող ու հաջորդող՝ գրականության ու արվեստի մեջ ցեղասպանության

42 Կոմիտասին նվիրված կտավների վերլուծությունը տե՛ս Խաչատրյան Յուրի, *Գեղանկարիչ Սարգիս Մուրադյանի «Կոմիտասը»*, «Ազգ օրաթերթ-Մշակույթ», 2006, 5 օգոստոսի:

43 Մանրամասն տե՛ս Եղիազարյան Ազատ, նշվ. աշխ., էջ 42-44: Խաչատրյան Յուրի, նշվ. աշխ.:

թեմայի նկատմամբ հետաքրքրության կտրուկ աճը վկայում են, որ ցեղասպանության հիշողությունը, չնայած այն լուռության մատնելու պաշտոնական քաղաքականությանը, շարունակում էր ապրել մարդկանց հոգիներում և գիտակցության մեջ: Սակայն այդ հիշողության մեջ հայերը բացառապես ներկայացվում էին որպես անմեղ զոհ, որը կորցրել է իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը և կարիք է զգում կարեկցանքի: Չնայած գրողների հայացքը դուրս էր գալիս մանկական հուշերի, եղեռնի և զինված պայքարի առանձին դրվագների նկարագրության սահմաններից՝ ընդգրկելով քաղաքական ավելի լայն համապատկեր, պատճառների ու հետևանքների ավելի մեծ շրջակայացություն, այնուամենայնիվ ազգային-ազատագրական պայքարի, ֆիդայական կռիվների հերոսների, ինչպես նաև անկախ պետականության թեմայի՝ առանց կապանքների, ազատ արձարծումը գաղափարախոսական առումով շարունակում էր մնալ չհայտարարված արգելանք⁴⁴:

Այդ ժամանակաշրջանի Եղեռնի թեման շոշափող գործերի հիմնական բովանդակությունը կարելի է ձևակերպել Միլվա Կապուտիկյանի «Մտորումներ ճանապարհի կեսին» պոեմի «խաղաղ վրեժի» պատգամով՝ «Դու պիտի վրեժ առնես ապրելով» կոչով, որը փաստորեն նաև ցեղասպանության հիշողության բնագավառում տարվող պետական գաղափարախոսության քաղաքականության գեղարվեստական ձևակերպումն էր⁴⁵:

Հայ եկեղեցին և Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը նշելու խնդիրը 1920-60-ական թվականներին

Հայաստանում իր հաստատման առաջին իսկ շաբաթներից սկսած՝ խորհրդային իշխանությունն անհաշտ պայքար էր մղում եկեղեցու դեմ. բռնագրավվեցին եկեղեցապատկան հողերը, պետականացվեցին եկեղեցուն պատկանող դպրոցները, թանգարանները, գրադարանները, տպարանները, ընդունվեց հրամանագիր (դեկրետ) Էջմիածնի վանքի արժեքներն առգրավելու մասին և այլն: Ման քաղաքականության նպատակը եկեղեցու քայքայումն էր, այնպիսի վիճակի մեջ դնելը, որ չկարողանա ազդեցություն ունենալ հայ բնակչության վրա ինչպես երկրում, այնպես էլ, որքան հնարավոր է, Սփյուռքում⁴⁶: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատ-

44 Մարության Հարություն, *Հայ ինքնության պայրկերագրությունը: Հայրոր 1. Յեղասպանության հիշողությունը և Ղաղաքաղյան շարժումը*, Երևան, «Գիտություն», 2009, էջ 70:

45 Տե՛ս Կապուտիկյան Միլվա, *Մտորումներ ճանապարհի կեսին*, Երևան, 1961, էջ 112: Պոեմում հեղինակը կոտորածների թեմայի վրա գրեթե չի ծանրանում. Եղեռնը նրա խորհրդածությունների ելակետն է, բայց ոչ անմիջական առարկան: Մրան ավելի շատ հետաքրքրում է ազգի անցնելիք ուղու խնդիրը, մասնավորապես, թե ինչպես պետք է ժողովուրդը վերաբերվի իր պատմության մութ էջերին: Այս պատգամի քննարկման շուրջ տե՛ս Եղիազարյան Ա. Կ., նշվ. աշխ., էջ 43, 44: Տեր-Մինասյան Ա. Ա., «Միլվա Կապուտիկյանի մտորումները ճանապարհի կեսին և հետո», *ԼՀԳ*, 2001, թիվ 1, էջ 180-185:

46 Մանրամասն տե՛ս Ղազախեցյան Վլադիմիր, «Կոմունիստական մենատիրության հաստատումը. Քաղաքականությունը կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ». – *Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.)*, հատորի պատ. խմբ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, «Հանգակ-97» հրատ., 2010, էջ 446-451:

վելուց հետո իշխանություններն առհասարակ չէին անդրադառնում Մեծ եղեռնի թեմային և դրա հիշատակմանը: Եղեռնի զոհերի հիշատակին Էջմիածնի գանգերը վերջին անգամ դողանջեցին 1926 թ. ապրիլի 24-ին. ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի 1926 թ. օգոստոսի 31-ի որոշմամբ եկեղեցու հետ հարաբերություններում իր ներկայացուցիչ Արամայիս Երզնկյանին հանձնարարվեց «բանակցություններ վարել կաթողիկոսության հետ համաշխարհային պատերազմի (24 ապրիլի) զոհերի հիշատակի օրը նշելը վերացնելու անհրաժեշտության մասին»⁴⁷: Էջմիածնի հրատարակած օրացույցներում ապրիլի 24-ի մասին հիշատակումը 1926 թ. հետո բացակայում էր, ընդհուպ 1964 թ.:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրվա նշումը սփյուռքի հայկական համայնքներում 1920-60-ական թվականներին

1920-50-ական թթ. Կ.Պոլսի և նոր ձևավորված Սփյուռքի գաղթօջախներում ապրիլի 24-ի հիշատակումը⁴⁸ հիմնականում սգահանդեսների տեսք ուներ: Սակայն ժամանակի ընթացքում փոխվում է դրանց բովանդակությունը, փոխվում են դրանց ընթացքում հնչող ելույթների շեշտադրումները: Այսպես՝ 1921 թ. Կ.Պոլսում կայացած սգահանդեսի կազմակերպիչները հայ քաղաքական կուսակցություններն էին, գանազան միություններ, ներկա էին հայ-կաթոլիկ և հայ-բողոքական եկեղեցու, նաև Հունաց պատրիարքարանի ներկայացուցիչներ, օտար սպաներ, մեծաքանակ ժողովուրդ: Սգահանդեսը բացվում է Շոպենի մահերգով, որին անմիջապես հաջորդում են քաղաքական ելույթները: ՀՅԴ ներկայացուցիչն (Արսեն Միքայելյան) իր խոսքում հայերի գանգվածային ջարդերի պատճառների վերլուծությունից հետո նշում է. «...մեր մեծ վրէժը պիտի ըլլայ ազատ ու անկախ Հայաստանի ստեղծումը, որ պիտի ըլլայ նաև ամենամեծ յարգանքը՝ մեր նահատակներու յիշատակին»: Հաջորդ ելույթում խոսելով վշտի և սգի մասին, բայց և նկատելով, որ «մեր սուգը մեր զրահն է»՝ բանախոսը (Հրաչ Երուսնդ) մինևույն ժամանակ շեշտում է հայերի կենսունակությունը, ապրելու և ստեղծագործելու ուժն ու կորովը, որը նաև զոհերի պատգամն է վերապրողներին⁴⁹: Նա մասնավորապես նկատում է. «...մենք հոս չենք եկած մեռնողները սգալու, այդ անմահները վերյիշելու: Անոնք մեզի սորվեցուցին, թե ի՛նչ-

47 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 6, թ. 72: Հղվում է ըստ Վիրաբյան Ամատունի, «Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի ողիսականը. Ազգային հուշարձան և խորհրդային իրականություն», *Բաները Հայաստանի արխիվների*, 2008, թիվ 1, էջ 292: Հարությունյան Ավագ, *Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարեկիցը և Երկրորդ Հանրապետությունը*, Երևան, «Նորավանք» ԳԿՏ, 2015, էջ 15:

48 Հարցը շատ տարողունակ է, մինչդեռ մեր աղբյուրների մեծագույն մասը լոկ մամուլում տեղ գտած հիշատակումներն են:

49 Նմանատիպ մտքեր էին քարոզվում նաև «Առաօտի» խմբագրականում: Նշվում էր, որ վեց տարի առաջ այս օրը ««մարդիկ» դժոխքն երկիր փոխադրեցին, անոր մէջ նետեցին այս ցեղը և ... կեցան դիտելու համար, թե ինչպէս կը գալարուի ու կը չարչարուի, ու ինչպէ՛ս պիտի մոխրանայ Ան...»: Սակայն հայ ժողովուրդը «վեր է մեռցնող բոլոր ուժերէն և կը ծիծաղի դժոխքի բոցերուն վրայ: ... Ականջ տուէք և պիտի լսէք մուրճին երգը. հայ աշխատատր բազուկը սկսած է արդէն շինել ու կերտել: ... Ու ասոր համար է որ երէկուան տարեկիցը իր լացնող վերյիշումներուն մէջ չկրնար խեղդել յաղթութեան ուրախութիւնը որ այս ցեղին կուրծքին մէջ կայ այս վայրկեաններուն»: Ատրուշան Հ., *Խաչելութեան ճամբուն վրայ*, «Առաօտ. օրկան ազատական կուսակցութեան», 1921, 25 ապրիլի:

պէս պէտք ենք ապրիլ: ... Այս ազգը չմեռնիր, որովհետև այդ արեան ճամբէն նոր մկրտուած դուրս եկան Ուրֆան, Հաճընը և Այնթապը: Անոնք ցոյց տուին թէ պատրաստ են իրենց գոյութեան պայքարը մղելու»⁵⁰: Սգահանդեսն ուղեկցվում էր նահատակված գրողների ստեղծագործությունների արտասանություններով ու երգասացությամբ, որոնք մեծ հուզմունք էին պատճառում ներկաներին: Նույն կառուցվածքն ունեցող սգահանդես է կայանում քաղաքի մեկ այլ թաղամասում ևս⁵¹:

1922 թ. հիշատակի օրը Կ.Պոլսում նշվում է քաղաքի Շիշլի թաղամասի ազգային գերեզմանատանը՝ ծաղկագարդ մի դամբարանի մոտ, որը խորհրդանշում էր գերեզման չունեցող նահատակներին: Դամբարանի շուրջը շրջապատված էին որբեր ու որբուհիներ, շատերը լաց էին լինում: Հոգեհանգստի արարողությանը հաջորդում են բանախոսություններ: Վահան Թոթովենցն իր խոսքում նշում է, որ «...այսօր եկած ենք խոնարհելու «մեր մեծ մեռելներու յիշատակին առջեւ. մենք կ'ոգեկոչենք զանոնք իրենցմով ներշնչուելու համար: Թշնամին կը կարծէր գլխատել հայ ժողովուրդը, մեռցնելու համար անոր ընդունակութիւնները: Բայց ազգերը իրենք ալ հիղքաներ են եւ կտրուած գլուխներուն տեղ նորերը կը ծնին»: ՀՅԴ ներկայացուցիչը (Յակոբ Ամատունի) նշելով, որ հայ ժողովուրդը «տուաւ անհամար զոհեր», միևնույն ժամանակ նկատում է, որ «պայքարը դեռ կը շարունակուի եւ հայ ժողովուրդը կը հաւատայ միշտ, թէ յաթանակը իրը պիտի ըլլայ»: Գերեզմանատանը կատարվում է հանգանակություն տեղում կառուցվելիք «վերջին քառորդ դարու ընթացքին նահատակուած բոլոր Հայերու յիշատակին ի յարգանս գեղարուեստական յուշարձան մը կանգնելու համար», որը կոչվելու էր «Հայ անձանոթ նահատակին»: Այդ օրը քաղաքի բոլոր եկեղեցիներում կատարվում են հանդիսավոր պատարագ և հոգեհանգիստ, փակ էին բոլոր դպրոցները և ազգային հաստատությունները⁵²:

1923 թ. շատ փոքր հաղորդագրություն կա միայն ապրիլի 24-ի «տոնի առթիւ». նշվում է, որ փակ էին ազգային հաստատությունները և վարժարանները, և որ թաղային եկեղեցիներում պատարագ և հոգեհանգիստ տեղի ունեցան ժողովրդի ու դպրոցականների ներկայությամբ⁵³: 1924 թ. ապրիլի 24-ի տոնի (մեռելոցի) առթիվ Կ.Պոլսի եկեղեցիներում կատարվում են արարողություններ, սակայն պակաս հանդիսավորությամբ⁵⁴: Մինչդեռ «Ճակատամարտի» առաջնորդողն աչքի է ընկնում յուրահատուկ կառուցողականությամբ, համապատասխան երկրի փոփոխված քաղաքական իրավիճակին և գաղութի/համայնքի շահերի պաշտպանության անհրաժեշ-

50 *Ազգային լուրեր. Երէկի սուգը*, «Վերջին լուր. ամենօրեայ քաղաքական անկախ հայաթերթ» (Կ.Պոլիս), 1921, 25 ապրիլի, թիւ 2160:

51 Մանրամասն տե՛ս *Ապրիլի փասնըմէկի սգահանդէսը*. «Մեր մեծ վրէժը պիտի ըլլայ անկախ Հայաստանի սրեղծութիւնը», «Ճակատամարտ», 1921, 26 ապրիլի, նոր շրջան, թիւ 741/ 2562: Հմմտ. *Երէկուան սգահանդէսը*, «Առաօտ», 1921, 25 ապրիլի:

52 Մանրամասն տե՛ս *Անհամար բազմութեան մը յուզիչ յարգանքը Ապրիլի 11-24ի սուգին առթիւ*, «Ճակատամարտ», 1922, 25 ապրիլի, նոր շրջան, թիւ 1046: *Ազգային սուգը Շիշլիի մէջ*, «Երկիր. երեկոյեան քաղաքական օրաթերթ» (Կ.Պոլիս), 1922, 25 ապրիլի, թիւ 749:

53 *Ապրիլ 11(24)ի սուգը*, «Ճակատամարտ», 1923, 25 ապրիլի, նոր շրջան, թիւ 1356:

54 *Հայկական կէանք. Ապրիլ 24ի սուգը*, «Ճակատամարտ», 1924, 25 ապրիլի, նոր շրջան, թիւ 1663:

տության գիտակցումով: Նշվում է, որ «Տարեդարձերը թուականներ են, պահ մը կանգ առնելու, անցեալը վերլուծելու եւ վաղուան համար մտածելու»: Փաստորեն իրավիճակին համակերպվելու կոչ էր պարունակում առաջնորդողը. «Մեզի համար ուրիշ ելք չկայ այսօր, եթէ ոչ *ինքնամիտիում եւ աշխատանք*: Մեր ձեռքն է բարելավել կամ ատելի մթագնել մեր ճակատագիրը: ... Մեռելներու յիշատակը յարգելու համար, անօգուտ է թուլսալ հառաչանքներով, կամ ջղագրգռուիլ մեղադրանքներով: Աշխատինք փրկել անոնց թողած ասանդները: Որբերու եւ այրիներու բազմութիւն մը ունինք, և հազարեակներ՝ անճար մնացորդներու: Մեր ճիտին պարտքն է խորհիլ, տքնիլ, որպէս զի անոնք չստիպուին անհծել իրենց օրերը: ... Ինչու՞, սուգի այս թուականը առիթ մը չըլլայ որ ուխտենք, օրինակ, ամէն տարի տասը դպրոց կամ արհեստանոց բանալ, Հայաստանի կամ գաղութներուն մէջ, իբրեւ սրբազան հաղորդութիւն մը մեռելներուն եւ ողջերուն միջեւ: Մեր պատմութեան ամէնէն մեծ մեռելոցը՝ պէտք է ըլլայ ոչ թէ լացի, այլ ստեղծագործ աշխատանքի խորհրդանշանը»⁵⁵:

1925 թ. ապրիլի 24-ը որպէս սգահանդես նշվում է նաև Փարիզում. անվանի հայ մտավորականների (Լևոն Բաշալյան, Արշակ Չոպանյան) ելույթներին հաջորդում են երգերի ու երաժշտության կատարումներ, արտասանություն⁵⁶: Տասը տարի անց կատարված սգահանդեսում բանախոսում են ճանաչված մտավորականներ Հրաչ Երուանդը և Շահան Նաթախի⁵⁷: Նույն օրը սգատոնով նշվում է մեկ այլ ֆրանսիական քաղաքում՝ Լիոնում: Սրա մասին ծանուցող հոդվածագիրը ցավով նշում է, որ «կուսակցական կրքերն ու սնամէջ վէճերը» մուտք են գործում նաև ապրիլյան սգատոնի նշման մեջ⁵⁸: Նման խնդիրներ է մատնացույց անում նաև Եզիպտոսում լույս տեսնող «Արաքս» օրաթերթը 1952-1955 թթ. «Մահուան արհավիրքները միատեղ ճանչցած եղբայրներ այսօր անհաշտ թշնամիներ են դարձել կուսակցական սին հաշիներու պատճառաւ, ու մեր անմահներու յիշատակին ոգեկոչումն անգամ չեն զիջանիր միասնաբար կատարել...»⁵⁹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին լիբանանյան սիյուռքի հայկական կուսակցությունների մամուլը, անդրադառնալով ապրիլի 24-ի խորհրդին, հիշում է գոհերին, գրում Եղեռնի դրվագների մասին, բայց և հույս է հայտնում արդարության հաղթանակի մասին, նշում է հայ ժողովրդի վերապրելու կամքը, նաև Հայ դատի՝ արևմտահայկական հողերի ազատագրման հարցը: Այսինքն, սգալի ուղեկցվում է պայքարի կոչով⁶⁰: Այսպես, 1947 թ. Բեյրութում անցկացված սգահանդեսին,

55 *Մեր խօսքը. Մեռելոց*, «Ճակատամարտ», 1924, 25 ապրիլի, նոր, շրջան թիվ 1663:

56 *Հայ նահապտակներու փարեդարձը*, «Ապագայ. Քաղաքական եւ հասարակական շարաթաթերթ» (Բարիզ), 1925, 25 ապրիլի, թիվ 24:

57 «Ապագայ», 1935, 24 ապրիլի, թիվ 129:

58 Վիշապագուն, *Ապրիլեան երկրորդ սգալուրը Լիոնի մէջ*, «Ապագայ», 1935, 26 ապրիլի, թիվ 131:

59 Արամորդի, *Մեծ սգալուրը*, «Արաքս» (Ալեքսանդրիա), 1955, 23 ապրիլի, թիվ 14/1425:

60 Տե՛ս, օրինակ *Ապրիլ 24*, «Ազդակ» (Պէյրութ), 1945, 25 ապրիլի, թիվ 35/4186: Կիլեան Գրիգոր, *Ապրիլ 24*, «Չարթօսք» (Պէյրութ), 1946, 25 ապրիլի, թիվ 2781: *Խմբագրական. Միլիոնատր նահապտակներու յիշատակը*, «Չարթօսք» (Պէյրութ), 1947, 5 ապրիլի, թիվ 147/3027: «Արարատ» օրաթերթը ազգային-քաղաքական-գրական, 1952, 24 ապրիլի, թիվ 3360:

որին ներկա էին Անթիլիասի կաթողիկոսության Վեհափառը, պետական այրեր, նաև խորհրդային դեսպանության աշխատակիցներ, ելույթ է ունենում գրող Վահե Վահյանը: Իր խոսքում, կարևորելով ապրիլի 24-ի տոնելը իբրև կորստյան օր, բանախոսը նաև շեշտում է. «Պիտի տօները ապրիլ 24ը նաև մեր ապագայ սերունդներուն համար, որոնք պիտի ներշնչուին նահատակներու յիշատակով, բարձր գիտակցութեամբ աշխատելու և հայրենիք կերտելու համար: Մինչեւ երէկ անմխիթարելի վիշտի տօն մըն էր այս: Այսուհետեւ անոր կը միացնենք յաղթանակի զգացումը: Վաղը, մեր յաջորդները զայն պիտի վերածեն լրի յաղթանակի տօնին: Որովհետեւ ծրագրուած էր մեր արմատական բնաջնջումը... բայց մենք յաջողեցանք վերապրիլ»: Գրողը նշում է հայոց փրկության գործում Խորհրդային Ռուսաստանի դերը հետևյալ ձևակերպումներով. «1920ին սակայն ոճիրը հասած էր ամբողջական գործադրութեան կէտին: Այդ պահուն հասաւ ահա հիւսիսէն՝ ազատարար ձեռքը: Շնորհիւ այդ ձեռքին և մանաւանդ շնորհիւ մեր ներքին հանճարին, հաւատքին, կերտող ու ստեղծագործող եռանդին, ձախողեցան ջարդարարները, և մենք այսօր ունինք հայրենիք ու ստեղծագործող կեանք: Աւերակներու տեղ կերտած ենք պալատներ: Երէկի որբերը դարձած են ազատ հայրենիքի ազատ ժողովուրդ: Այնքան ուժեղ եղաւ մեր վերականգնումը, որ կրցանք քառորդ միլիոն մարտիկներ⁶¹ դրկել մեծ պայքարին՝ ընդդէմ քաղաքակրթութեան թշնամիներուն»: Գրողը խոսքն ավարտում է ցանկությամբ. «արդարութեան և խաղաղութեան ճամբով հատուցուին մեր իրաւունքները: ... Ուխտենք միլիոնաւոր նահատակներու յիշատակին առջեւ՝ միակամօրեն հետապնդել մեր դատը»⁶²:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրվա սգահանդեսներ/ սգատոներ. եզրակացություններ և գնահատականներ

Այսպիսով, սգահանդեսները կամ սգատոները Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի իրականացման առաջին ձևերն էին և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից ի վեր տեղ էին գտնում ինչպես դարեր շարունակ գոյություն ունեցող համայնքներում, այնպես էլ հայկական Սփյուռքի նոր ձևավորվող գաղթօջախներում: Դրանց նպատակն էր նախ և առաջ Եղեռնի զոհերի հիշատակը հարգելը սգի ձևով. մարդիկ պարզապես լաց էին լինում. «...հորաքանչիւր վերապրող ունէր մէկէ շատ ատելի կորսուածներ ու չէր կրնար աչքերէն հեղեղի պէս հոսող արցունքներուն կաթիլները դադրեցնել զովանալու համար վայրկեան մը գէթ»⁶³: Սակայն սգահանդեսներում մարդիկ ոչ միայն անհատապես, այլև *կոլեկտիվ* էին սգում իրենց հարազատների ու բարեկամների, հարյուր հազարավոր անձանոթ զոհերի կորուստը. կոլեկտիվ, համատեղ սուգը հոգեբանորեն թերևս որոշ չափով թեթևացնում էր կորստի ծանրությունը: Սրան զուգահեռ շեշտվում էր ոչ թե լացի, այլ ստեղծագործ աշխատանքի և այդ կերպ Եղեռնի ուղղակի հետևանք որբերի, այրի կանանց, ընդհանրապես կարոտյալնե-

61 Հեղինակը նկատի ունի հայոց մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին:

62 *Նահապուկաց յիշարակի հանդէսը*, «Չարթօնք», 1947, 27 ապրիլի, թիւ 148/3028:

63 Նաճարեան Միհրան, նշվ. աշխ., էջ 18:

րին գորավիզ կանգնելու անհրաժեշտությունը: Այդպիսով, սգահանդեսները նաև յուրահատուկ էթնոմիավորիչ գործոնի դեր էին կատարում և օտարներին էլ ցուցում էին հայոց միասնականությունը՝ թեկուզև համատեղ սգալու ձևով արտահայտված⁶⁴: Միասնականության ցուցադրմանն էին ուղղված նաև հիշատակի օրը հայկական դպրոցների, ազգային հաստատությունների աշխատանքների դադարեցումը, վաճառատների փակումը:

Սգահանդեսների կառուցվածքն աչքի էր ընկնում որոշակի ընդհանրություններով. գլխավոր դերակատարությունը պատկանում էր հոգևոր հայրերին (հոգեհանգստի կարգ եկեղեցում, երբեմն՝ այցելություն գերեզմանատուն, հոգևոր բնույթի դասական և հայկական երաժշտություն, հոգևոր երգեր): Որպես կանոն, դրանց հրավիրված էին լինում այլ քրիստոնեական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ նույնպես. այս կերպ (նաև այլ ձևերով) շեշտվում էր զոհերի քրիստոնյա լինելու հանգամանքը՝ որպես զանգվածային ջարդերի պատճառներից մեկը:

Սգահանդեսների մյուս մասը ելույթներն էին՝ նահատակ գրողների ստեղծագործությունների արտասանություն, կազմակերպությունների և քաղաքական կուսակցությունների անունից հնչող խոսք: Մտավորականների, համայնքային և քաղաքական կուսակցությունների գործիչների ելույթներն էին, որ վստահություն ու հավատ էին ներշնչում սգահանդեսների մասնակիցներին հայոց ապագայի հանդեպ: Բոլոր բանախոսները, որպես կանոն, նախ բացատրում էին, թե ինչու է անհրաժեշտ հիշել և մասնավորապես *համապեղ* հիշել նահատակներին: Ունկնդիրներին մատուցվում էր այն գաղափարախոսությունը, թե առկա է կապ զոհերի և նրանց կյանքի գնով ստեղծված Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության գոյության փաստի միջև: Եղեռն իրականացնողներին պախարակելուց զատ նշվում էր, որ վրեժը պետք է լինի Հայաստանի հզորացումը, իսկ հայերի հաղթանակի դրսևորումներից՝ ժողովրդի վերապրելու կամքը, ինքնին վերապրելու փաստը: Անկախ ելույթ ունեցողների կուսակցական պատկանելությունից՝ նպատակ էր հռչակվում նաև շարունակել Հայ դատի հետապնդումը, այն է՝ Արևմտյան Հայաստանի հողերի վերադարձը հայ ժողովրդին: Հայերի՝ պայքարող լինելու հանգամանքը երբեմն դրսևորվում էր նաև սգո երթերում հայ զինվորականների, ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսների շեշտված մասնակցությամբ:

Սգահանդեսներին, որպես կանոն, հրավիրված էին լինում օտարազգի հյուրեր՝ եկեղեցական գործիչներ, բարձրաստիճան զինվորականներ, դիվանագիտական կորպուսի ներկայացուցիչներ: Այս կերպ համեստ փորձ էր արվում դուրս գալու Եղեռնի զոհերի հիշատակի սգահանդեսներին բնութագրական նեղ, լոկ ներհամայն-

64 Հմմտ. Միհրան Նաջարյանի դիտարկումը ՀԲԸՄ հիմնադիր, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում արևմտահայ պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար Փաշայի մահվան կապակցությամբ (1930 թ.) Բեյրութում անցկացված սգահանդեսի առիթով. «...համազգային այս մեծ սգահանդեսը պիտի մնայ մեր պատմության մեջ բացառիկ և աննախընթաց երեւոյթ մը, որովհետև անզուգական մեծ բարերարին մահովը կարծեցեալ անմիաբան հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս իրարու մօտ կու գար, անգամ մը ևս իրարու հետ ձեռք ձեռքի անկեղծ սեղմումներ կ'ունենանք, և անգամ մը ևս մէկ սիրտ մէկ հոգի միասնականօրէն և միահամուռ կերպով կը ներկայանար իր ժողովուրդին»: Նաճարեան Միհրան, *նշվ. աշխ.*, էջ 79:

քային միջոցառում լինելու կերպարից, հանրայնացնելու այն և մատուցելու այդ իրողությունը քո բնակության երկրի քաղաքացիական հասարակությանը: Ժամանակ անց՝ 1965 թ.-ից հետո, երբ Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման ու դատապարտման հարցը դարձավ քաղաքական գործոն, նման մասնակցություններին արդեն տրվում էր ավելի մեծ նշանակություն:

FORMATION, DEVELOPMENT AND CURRENT STATE OF THE ARMENIAN GENOCIDE VICTIMS REMEMBRANCE DAY (PART 1)

Harutyun Marutyan

SUMMARY

The 24th of April is not merely a Memorial Day of the Armenian Genocide victims. It is one of the most important and unique elements of the Armenian identity that unifies all Armenians through invisible links. The Memorial Day has been shaped in the course of many political twists and turns and even a century later the shades of its meaning are still discussed in wide social and professional circles. Observation of the Memorial Day, remembrance of the victims, reminiscences of the Genocide during one day's event embodies and reflects the current state of the society, i.e. it is the summary of the reality, concepts, policy and propaganda actual at the given moment.

The first forms of observation of the memory of the Genocide victims after WW1 both in the Armenian communities existing for centuries and in the newly established ones in Diaspora were the ceremonies of mourning the memory of the Genocide victims. They were organized first of all for remembering the Genocide victims in the form of mourning.

However during such ceremonies people bemoaned their dearest not in private but *collectively* mourned the loss of hundreds of thousands. Psychologically collective mourning ceremonies to some extent relieved the feeling of loss. Alongside, they emphasized the necessity of supporting the orphans, widows and generally those in need as a direct consequence of the Genocide by means of creative work, and not weeping. Thus, the mourning ceremony played the role of a specific factor of ethnic consolidation that demonstrated the unity of Armenians even if it was just mourning. Unity was demonstrated also through the shutdown of Armenian schools, institutions and shops on Memory Day.

There were certain commonalities in the structure of the mourning ceremonies: the main actors were the clergy (service for the dead at the church, sometimes a procession to the cemetery, classic and Armenian spiritual music and chants). As a rule, the representatives of other Christian Churches were also invited thus stressing the Christian origin of the victims as one of the reasons of mass slaughter.

The next part of these ceremonies consisted of reciting the works of victimized writers, speeches of the representatives of various organizations, parties or intellectuals,

which inspired the audience with confidence and trust in the future of the Armenians. As a rule all speakers would first explain why it was necessary to remember and, particularly, the necessity of *collective* remembrance of the victims. The audience was indoctrinated by the ideology to establish the connection between the victims and the fact of the existence of the newly established Republic of Armenia at the cost of their lives. In parallel with defaming the perpetrators of the Genocide, the strengthening of the Republic of Armenia was pointed as a revenge and the Armenian victory should manifest in its will to revive, in survival itself. The fact that Armenians were fighters was sometimes demonstrated through emphasized participation of the Armenian servicemen and heroes of self-defense in the mourning processions.

As a rule the representatives of foreign Churches, high rank foreign servicemen and members of the diplomatic missions were invited to the mourning ceremonies. It was a modest attempt to make the narrow, merely community event of the Genocide victims remembrance publicly known and make the citizens of the countries of their residence acknowledge that reality.

Key words: Armenian Genocide, Armenian Genocide Victims Remembrance Day, mourning, mourning ceremony.

ФОРМИРОВАНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ДНЯ ПАМЯТИ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДА АРМЯН (ЧАСТЬ 1)

Արտյոն Մարտյան

РЕЗЮМЕ

24 апреля – не только день памяти Геноцида армян. Этот день является одним из тех важнейших и единичных элементов армянской идентичности, который невидимыми нитями объединяет всех армян. Формирование дня памяти проходило через многочисленные политические перипетии. День памяти – это воплощение уровня наличия памяти о геноциде в однодневном событии, т.е. итог реалий и представлений проводимой политики и пропаганды, существующих на этот день.

Траурные мероприятия – это первые формы организации памятных поминовений, которые после окончания Первой мировой войны проводились как в общинах, существующих столетиями, так и в формирующихся колониях армянской диаспоры. Их целью было в первую очередь выразить скорбь и почтить память жертв геноцида. В этих траурных мероприятиях люди скорбели о смерти своих близких и родных, а также о сотнях тысяч незнакомых жертв не только персонально, но *коллективно*, что определенным образом облегчало тяжесть потерь. Параллельно этому подчеркивалась необходимость поддержки сирот, вдов, и вообще нуждающихся в помощи не путем скорби, а путем созидательного труда. Таким образом, траурные

памятные мероприятия играли своего рода этнообъединительную роль, иностранному же окружению они демонстрировали объединение армян, хотя и выраженное в совместной скорби. Проявлением объединенности в день памяти были также отмена занятий в армянских школах, прекращение работ национальных учреждений, магазинов и т.п.

Структура памятных мероприятий выделялась определенной общностью: главная роль принадлежала духовным отцам, как правило, приглашались также представители других христианских церквей, т.е. подчеркивалась христианская принадлежность жертв как одна из причин массовой резни.

Другая часть памятных мероприятий – чтение стихов погибших поэтов, речи от имени различного рода организаций и политических партий. Именно выступления представителей интеллигенции, деятелей общин и партий придавали участникам памятных мероприятий веру в будущее армянства. Все докладчики, как правило, вначале объясняли, зачем нужно вспоминать и, в частности, *совместно* вспоминать о жертвах массовой резни. Присутствующим представлялась концепция существования связи между жертвами и фактом наличия созданной ценою их жизни Армянской республики. Помимо жесткой критики тех, кто осуществил резню, акцентировалось, что мстью должно быть усиление Армении, а проявлением победы армян – воля народа к выживанию, сам факт выживания. Участие в скорбных шествиях армянских военных деятелей, участников боев самообороны было обусловлено желанием представить армян как борющийся народ.

На траурные шествия, как правило, приглашались представители широких кругов общественности страны проживания – церковные деятели, высокопоставленные военные, представители дипломатического корпуса. Этим делалась также скромная попытка выйти за узкие, внутриобщинные рамки этих мероприятий.

Ключевые слова: Геноцид армян, день памяти жертв геноцида, скорбь, памятные мероприятия.